

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
DEPARTAMENT D'ANTROPOLOGIA SOCIAL I CULTURAL

Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició
Democràtica: una experiència emancipadora

Treball de recerca dirigit per Verena Stolcke

Eva Fernández Lamelas

28/07/2009

Treball de Màster de Teoría antropològica, diversitat cultural i relacions
interculturals.

Curs 2008-09

*Per A'lua, activista feminista i
veïnal, la meva mare.*

*Per totes les dones que van
formar part de les vocalies de
dones, perquè amb els peus ben
arrelats a terra van gosar
esgarrapar la meitat del cel.*

Índex:

Introducció.....	1
Objectius i preguntes de recerca.....	5
Estructura del treball.....	7
1. Marc teòric i metodològic.....	2
Antropologia Feminista.	8
Historiografia feminista	16
Associacionisme femení.	19
Revisió bibliogràfica:.....	23
Metodologia:.....	40
2. Context social i polític de la Transició democràtica.....	44
La Transició democràtica.....	44
Moviment veïnal i el seu pes específic a la Transició democràtica.	49
Antecedents: Moviments de dones en el tardofranquisme	57
3. Anàlisi: Les Vocalies de Dones de les associacions veïnals de Barcelona.....	68
4. Discussió i noves línies de recerca	135
Bibliografia.....	151

Annexes

Annex 1: Evolució del nombre i denominació de les VD de Barcelona.

Annex 2: Dones entrevistades.

Annex 3: Inici de la Planificació Familiar a Barcelona.

Introducció

Aquest treball tracta de les Vocalies de Dones, a Barcelona, en el període que va de 1975 fins a 1990. L'objectiu és fer visible aquest moviment de dones que, es va vincular a dos dels moviments més importants a finals del franquisme i durant la Transició democràtica: el moviment feminista i el moviment veïnal. Les vocalies de dones van tenir un paper i un pes específics en la recuperació de pràctiques democràtiques i dels drets de les dones. Faré un recorregut històric que travessarà des del tardofranquisme, fins a la Transició i la democràcia. Té un caràcter exploratori i de primer apropament a un camp d'estudi que haurà de prosseguir en una futura tesi doctoral. La font bàsica del treball de recerca la constitueixen les històries orals, que han estat complementades amb una cerca no exhaustiva de fonts documentals complementàries.

Les vocalies de dones, van néixer, dins de les associacions de veïns, com a comissions formades exclusivament per dones que tenien com a objectiu explícit treballar en favor de les dones. Es van denominar com a “*Vocalia de Dones de l'AV [nom de l'associació]*”. Aquesta vinculació amb les associacions veïnals els va donar el mateix caràcter d'entitats arrelades a un territori concret, el barri i compromeses amb la millora de la qualitat de vida als barris. Les Vocalies de Dones van generar una xarxa

associativa pròpia coneguda com a Coordinadora de Vocalies i d'altra banda van participar des de la seva creació, el 1976, a la Coordinadora Feminista de Catalunya. En aquest espai es van dotar del mateix model organitzatiu assembleari que va adoptar el moviment feminista i van assumir l'agenda pròpia d'aquest moviment en cadascú dels períodes descrits.

Malgrat la importància social i política, d'aquest moviment de dones, la seva història és pràcticament desconeguda. D'aquí neix aquest treball com a proposta d'apropament sistemàtic a la documentació i l'estudi del moviment que les vocalies de dones van representar a Catalunya.

Recuperar la història de les dones exigeix adoptar una perspectiva des de l'antropologia feminista i de posar de relleu les relacions de gènere, enteses com les relacions construïdes social i políticament entre homes i dones, en aquest cas en el context històric de l'etapa de transició del franquisme a la consolidació democràtica. Assumir una perspectiva feminista significarà també examinar les interseccions entre gènere, classe i origen¹ (Stolcke 2000 i 2003) i al mateix temps recollir les estratègies i els significats atorgats per les dones a les seves experiències. Tot plegat requereix d'una perspectiva holística i dinàmica que no fixi imatges o estereotips, sinó que mostri els aspectes plurals, de vegades contradictoris i canviants de l'experiència de les Vocalies de Dones.

La rellevància d'una recerca orientada en aquest sentit rau, precisament, en donar visibilitat a les dones com a subjectes actius i posar en valor la seva experiència associativa i com activistes polítiques.

¹ Un element que pot ser significatiu en un context de forta migració interior a les grans ciutats com Madrid o Barcelona i que per tant serà tingut en compte en l'anàlisi.

Pel que fa a les dificultats que he trobat en dur a terme aquest treball, la principal han estat els límits de temps. També cal destacar els problemes relatius a l'arxivística, els documents de les vocalies de dones, sovint no estaven datats, molts s'han perdut i encara avui hi ha una gran dispersió d'arxius.

Assumint que, com sosté Stolcke, “*en toda teoria hay algo de biografía*”², aquesta recerca contindrà ressonàncies de la meua biografia. La meua trajectòria personal i política impregna tant la motivació per a iniciar-la, com la voluntat de donar-li una orientació que no es quedi en una rememoració nostàlgica de la història, sinó que posi en relleu el seu valor, com a reflex de l'experiència política de centenars de dones per les que les vocalies de dones van ser, en els termes que fa servir Del Valle (2001), espais pont pel canvi. El meu primer contacte amb l'activisme veïnal va ser l'any 198, en que vaig entrar al moviment veïnal a través de l'Associació de Veïns de Sant Antoni i amb altres companyes, varem refundar la vocalia de dones. L'any 1983, un canvi de barri em du a integrar-me a l'Associació de Veïns de la Barceloneta on m'incorpo a la vocalia de dones existent. Al llarg de la meua pertinença a les dues vocalies de dones vaig ser present també a la Coordinadora Feminista. Segueixo vinculada al moviment veïnal en l'actualitat, en que formo part de la Federació d'Associacions de Veïns i Veïnes de Barcelona, entitat que presideixo des de 2004. Aquesta recerca vol ser rigorosa, però en cap moment pretén crear una apariència de neutralitat.

Una de les conseqüències que va tenir el franquisme a l'Estat Espanyol va ser la d'introduir un tall generacional i de pràctiques democràtiques. Les dones dels anys setanta no teníem referents en la història associativa d'altres dones de les generacions anteriors i vam haver de reconstruir-los a partir de les experiències d'abans de la Guerra Civil. La història dels moviments de dones durant el franquisme i la Transició, les

² Veure entrevista a verena Stolcke al número 9 de la revista Periferia, de desembre de 2008. Accessible a www.periferia.name

seves resistències, les seves estratègies, poden ajudar a reconstruir referents i genealogies de rebel·lia femenina.

Objectius i preguntes de recerca

Els objectius que persegueix aquesta investigació són:

- a) La recuperació de la història en clau de dones documentant la seva participació en el marc de les Vocalies de Dones de les associacions de veïns durant la darrera etapa del franquisme, la transició i la democràcia.
- b) Fer visible l'aportació de les Vocalies de Dones a la consolidació de pràctiques d'exercici de la ciutadania, de valors i la consecució de drets democràtics, com el divorci, l'avortament (tot i que limitat), el dret al propi cos, el control de la procreació (a partir de la consecució de centres de planificació), entre altres.
- c) Analitzar el paper de les vocalies de dones en la construcció d'espais de solidaritat i debat entre dones, com a element d'emancipació individual i de presa de consciència col·lectiva entorn les desigualtats socials i en especial de gènere.

- d) Analitzar les diverses etapes del moviment format per les vocalies de dones, els seus lligams amb els moviments feminista i veïnal i les seves aportacions en ambdós àmbits.
- e) Valorar el impacte que la incorporació a les vocalies de dones va tenir en processos individuals d'autoafirmació i d'emancipació personal de les dones.
- f) Valorar els diversos objectius i estratègies que va seguir el moviment de les vocalies de dones i el caràcter emancipador (o no) que tenien les diverses activitats i formes de lluita proposades.
- g) Analitzar la presència i les actuacions de les dones a les associacions de veïns i veïnes, els rols que les dones duen a terme, els espais que ocupen, la capacitat decisòria a les mateixes i el seu grau de presència i protagonisme als espais públics.

Preguntes:

1. Quina és la data fundacional de les VD i de quina organització política va partir les va impulsar?
2. Què va suposar la introducció d'un model organitzatiu exclusivament femení en el marc d'un model associatiu mixt?
3. Tot i la manca de visibilitat del seu pes específic global, les dones van estar presents des de els seus inicis a les associacions veïnals i en alguns casos amb càrrecs. Com es pot explicar aquesta paradoxa? Corresponia a un model determinat d'associació? Es donava més en una tipologia de barri que en altres?

Estructura del treball

Aquest treball s'estructura en quatre parts.

1. Marc teòric i metodològic. Consta d'una primera part que assenta les bases conceptuals entorn l'antropologia feminista, i el gènere; la historiografia femenina i feminista i l'associacionisme femení i la seva importància en l'emancipació de les dones. Aquest apartat inclou també la revisió bibliogràfica relativa a l'existent entorn les vocalies de dones i el capítol explicatiu de la metodologia emprada.
2. El context social i polític, analitza el període de la Transició democràtica, els discursos relatis a la mateixa; el moviment veïnal i el seu paper en el tardofranquisme i la Transició i els moviments de dones que es generen en el tardofranquisme i que es poden considerar com antecedents dels moviments de dones a la Transició.
3. El cos del treball pròpiament dit o l'anàlisi de les dades obtingudes.
4. La formulació de noves línies de recerca per a l'aprofundiment posterior en el tema de les vocalies de dones.

1. Marc teòric i metodològic.

Antropologia Feminista.

Atès que aquesta recerca pretén situar-se en la perspectiva teòrica de l'antropologia feminista, serà necessari començar fent un anàlisi del que això representa, tot i posant l'accent en aquells elements teòrics que tindran una major significació en el treball.

El desenvolupament polític del feminisme com a moviment va estimular la producció teòrica del feminisme acadèmic:

“Una de les característiques que confieren credibilidad social a la antropología feminista es que su emergencia no es fruto de una mera elaboración teórica, sino que debe situarse en relación a uno de los movimientos sociales más importantes: el movimiento feminista....” (Del Valle 2000: 10)

De la mateixa manera en que es produeix en altres disciplines, l'emergència del feminisme dels anys 70 comporta una revisió crítica, respecte, no tant de l'absència de les dones en la mirada antropològica, (ja que l'èmfasi clàssic en els estudis del parentiu ja les havia considerat amb anterioritat) sinó de l'androcentrisme imperant a la disciplina (Moore 1996: 14).

Aquesta presa de consciència du, en un primer moment, a l'anomenada “antropologia de la dona” en que són les dones les que estudien les dones. Seguint a Moore, aquesta proposta té almenys dos perills. En primer lloc un perill important de deriva cap a una subdisciplina o la formació d'un ghetto, en segon lloc el risc de definir una “antropologia femenina” per defecte, es a dir com a “no masculina”. No obstant en l'òptica proposada per Moore, contraposar l'antropologia de la dona front l'antropologia

feminista planteja una falsa qüestió, en tant que allò veritablement rellevant és posar el focus en les relacions de gènere, es a dir

“La antropología feminista franquea la frontera del estudio de la mujer y se adentra en el estudio del género, de la relación entre la mujer y el varón, y del papel del género en la estructuración de las sociedades humanas, de su historia, ideología, sistema económico y organización política”. (Moore 1996:18)

A partir d’aquesta evolució es produeix un retorn als sistemes de parentiu per tal d’elaborar-ne la crítica des de el feminisme. Aspectes com els llaços afectius o les sancions morals, que havien estat “naturalitzades”³ i per tant considerades com a inamovibles i lligades al vincle mare-fill, o les dicotomies derivades de la divisió sexual del treball entre un àmbit públic (masculí) i un àmbit privat (femení) són reconsiderats i contextualitzats social i políticament. (Radovich 2006: 85)

Movent-se permanentment entre la marginació i el reconeixement social, les teòriques feministes han d’enfrontar-se a la permanent deconstrucció de l’estereotip femení construït des de les ciències (Juliano 2000:29).

La categoria “dona”, almenys des del pensament occidental androcèntric, es considera d’una banda com a universal i d’altra com a extremadament determinada o en altres paraules, essencialitzada⁴:

“La dificultad con la que nos enfrentamos las teóricas feministas hoy día, por lo tanto, estriba en el hecho de que incluso la definición que hacemos de nosotras mismas se asienta en un concepto que debemos deconstruir y alejar de todo esencialismo, en cualquiera de sus aspectos. El hombre ha mantenido que la mujer puede definirse, describirse, captarse - entenderse, explicarse y

³ Es a dir depenents de la biologia i de la natura, enteses com a realitats per si mateixes. Més tard tornaré sobre aquest concepte.

⁴ Prendré de Stolcke (2003: 73, nota al peu nº8) la definició d’essencialisme com “aquella teoria que niega la temporalidad al atribuir una ontología primordial e inmutable a los que son productos históricos de la acción humana”.

diagnosticarse - hasta un grado de determinación que nunca se ha otorgado al propio hombre, que se concibe como un animal racional autónomo que posee voluntad propia” (Alcoff 2002: 1)

En el rerefons dels debats entre les variades posicions ideològiques de la teoria feminista han prevalgut diverses dicotomies. D'aquestes, pel seu impacte polític com a denuncia de l'opressió i explotació de les dones, destacaré la que va plantejar el corrent del feminisme socialista quan va obrir el debat sobre producció i reproducció, que tindria el seu reflex en les dimensions públic i privat (Suárez 2008:45). Un dualisme que es va convertir en un crit de denúncia de les activistes feministes dels anys setanta que van reivindicar que *“allò [que és] personal és polític”*.

Sempre en el pla del pensament dicotòmic que ha conformat la lògica occidental des de Descartes⁵, altres dues dicotomies han tingut i tenen impacte en l'àmbit de l'antropologia feminista i al mateix temps posen en qüestió el concepte “gènere” i el seu abast. Es tracta dels debats en torn l'oposició entre natura-cultura, que s'expressarà com a sexe-gènere, i entre universal-particular, que prendrà la forma de debat entre l'existència d'una categoria “dona” universal i la necessària incorporació de les formes diferents de ser dona al món i de viure i resistir a les opressions.

Sexe i gènere com a plasmació del debat natura-cultura:

El 1972, Sherry Ortner s'interrogava entorn si la dona és a l'home com la natura és a la cultura, es tracta d'un text que va adquirir rang de fundacional del l'antropologia acadèmica feminista. En aquest article, Ortner va desenvolupar la teoria que el fet de

⁵ Stolcke (2000: 54) cita la revisió crítica del dualisme natura-cultura o humà i no-humà que provenen respectivament dels estudis socioantropològics relatius a la biogenètica i la biotecnologia i la provinent dels estudis de Descola (1996; 2009) i d'altres investigadors sobre cosmologies amazòniques.

considerar la dona més a prop de la natura (per la procreació) i l'home més proper a la cultura, constituïa la font de la discriminació de les dones en identificar-les amb un element, la natura, que tenia una consideració devaluada respecte de la cultura. Moore discrepa perquè, diu que malgrat que *“todas las culturas reconocen y establecen una diferencia entre la sociedad humana y el mundo natural”* (Moore 1991:28) aquesta diferenciació no suposa una jerarquització. Actualment estudis com els que du a terme Descola (1996, 2009), posen en qüestió també aquesta afirmació, es a dir, la divisió entre natura i cultura no seria un universal.

Ortner torna a publicar el 2006 un article amb el títol *“Entonces ¿Es la mujer al hombre lo que la naturaleza a la cultura?”* A l'article afronta les diverses crítiques que li han estat fetes des de la publicació de l'anterior, de forma especial, les que s'han basat en la manca de referents etnogràfics que permetin una universalització de les seves afirmacions. L'autora pren distàncies respecte d'alguns dels postulats del primer treball, però al mateix temps es ratifica en la consideració dicotòmica de natura i cultura:

“La diferencia de género, junto con la oposición naturaleza/cultura, es una pregunta poderosa. Y las relaciones de género siempre se sitúan, al menos, en una de las líneas fronterizas entre naturaleza y cultura: el cuerpo.” (Ortner 2006:18)

No obstant, que el cos (o el sexe), i les metàfores vinculades als dos aspectes, naturalesa i cultura, es situïn en una línia de frontera que determini relacions de poder, com afirma Ortner, no resulta tan clar. Thomas Laqueur explica que *“la ciencia ha actuado históricamente para “racionalizar y legitimar” las distinciones no sólo de sexo sino también de raza y clase, en detrimento de los débiles”* (Laqueur 1994: 50) i les representacions del cos i del sexe de les dones han sigut canviants per tal d'adaptar-les a aquest propòsit. La visió del cos i del sexe és en definitiva, un fet polític.

A aquestes consideracions cal afegir els interrogants que se'n deriven de la biogenètica i de les biotecnologies (Stolcke 2003:91)

Són aquests interrogants els que han fet que sexe i gènere mantinguessin, al sí de la teoria feminista, una relació conflictiva i que finalment el propi terme “gènere” hagi entrat en crisi. Una crisi que Stolcke (2003: 69) atribueix tant a la seva ubiqüitat com a la seva ambigüitat (de forma similar a la sort que ha corregut el concepte de “cultura”). Resulta doncs imprescindible especificar de què estem parlant quan parlem de gènere. En aquest sentit sembla oportú el recordatori de que:

“... al dotar el término género de rango teórico las feministas quisieron enfatizar además el carácter relacional y por lo tanto político de las definiciones normativas de la feminidad y la masculinidad. Es decir, las mujeres y los hombres en tanto que actor@s sociales, se “hacen recíprocamente” y por consiguiente en lugar de analizarl@s por separado, deben situarse en el entramado de las relaciones de poder que l@s constituyen.” (Stolcke 2003: 80)

La teoria feminista en la intersecció classe, gènere i ètnia⁶:

Es tracta de la plasmació del vell debat entre universalisme i relativisme que ha impregnat l'antropologia i s'ha manifestat en els posicionaments ideològics i epistemològics del modernisme i del postmodernisme. Els anys vuitanta es produeix un moviment crític que comença a partir de dones activistes negres nord-americanes que denunciaven les feministes blanques perquè no reconeixien la seva opressió específica (Stolcke 2000: 27). Les representacions que des de el feminisme blanc i occidental es fan de l'opressió de les dones en altres punts del planeta, dels seus costums i de les seves resistències, tendeixen a donar una imatge excessivament victimitzada d'aquestes

⁶ La crítica postmoderna inclourà com a quart eix l'orientació sexual (Stolcke 2003: 88)

però al mateix temps no considera les desigualtats de classe. La victimització i l'ocultació de les desigualtats no permeten fer visibles ni les formes específiques d'opressió que les dones pateixen, ni les estratègies de resistència que aquestes duen a terme. Aquesta perspectiva, elaborada des del feminisme del “primer món”, comporta, per contrari, una mirada complaent amb la situació de les dones als països d'occident que tampoc s'hi adiu a les condicions de vida reals de les dones de totes les classes socials, ni amb les de les dones de les minories o de les dones immigrades, sovint privades de drets. Aquest moviment crític no només no s'ha aturat sinó que es va estenent, al temps que es va refermant i complexificant (Suárez 2008:51).

De la ma de la crítica de les feministes de la “perifèria”, irromp doncs la diferencia, entesa com a desigualtat de classe racialitzada, en el discurs teòric de l'antropologia feminista, amb ella apareix la necessitat d'analitzar les interseccions entre raça, sexe i gènere i contextualitzar-les històricament:

“En mi opinión, ningún tipo de diferencia prima necesariamente sobre las demás. (...) La tarea feminista, al igual que la desempeñada por especialistas de otras disciplinas, consiste en encontrar medios de teorizar las intersecciones que se establecen entre las distintas clases de diferencias”. (Moore 1991: 227)

Stolcke, en un article del 2000 en que revisa l'edició anterior (1992) del seu article “¿Es el sexo para el género lo que la raza para la etnicidad?”, posa de nou l'accent en la necessitat de comprendre com es produeix la intersecció entre classe, raça i gènere i de forma especial, en comprendre la forma en què aquests criteris de classificació social constitueixen les desigualtats. Dit en altres termes en la forma com les diferències són construïdes política, social i històricament com a desigualtats. L'autora destaca la forma en què la societat de classes, que a Occident parteix de la premissa de la igualtat

d'oportunitats, necessita legitimar-se per a justificar les desigualtats socials i de gènere, atribuint-les a suposats “fets biològics”, es a dir a partir de la “naturalització”:

“Esta naturalización de la desigualdad social, en efecto, constituye un procedimiento ideológico crucial para superar las contradicciones que le son inherentes a la sociedad de clases, que se torna especialmente manifiesta en épocas de polarización y conflictos políticos y que de este modo son neutralizados al atribuirle la “culpa” de su inferioridad a las propias víctimas”.
(Stolcke 2000: 42)

Una conseqüència de la “naturalització” de les desigualtats, en la perspectiva que proposa Stolcke, seria la necessitat de controlar la capacitat reproductiva de les dones i aquest control ha estat en mans dels homes. No obstant a l'hora de calibrar el pes específic d'aquest element en la intersecció amb la resta d'elements de l'estructura social, l'autora adverteix :

“No estoy sugiriendo, sin embargo, que la jerarquía de género es una especie de epifenómeno de los procesos macrosociales. Estoy intentando sugerir algo distinto, a saber, que las doctrinas esencialistas implican una exaltación de la maternidad controlada y que ambos fenómenos sociales-ideológicos son manifestaciones a la vez constitutivos y dinámicos de las desigualdades sociales” (Stolcke 2000: 51)

Recapitulació:

L'experiència de les Vocalies de Dones de Barcelona, que em proposo recuperar i analitzar, va estar travessada per elements significatius dels debats exposats fins aquí. Les dones de les vocalies i de forma general, les dones del moviment feminista dels anys setanta i vuitanta, es van haver d'interrogar sobre les arrels de la seva opressió,

van haver de reconquerir un espai social i de reconstruir des de la seva percepció del cos fins a la seva vivència de la sexualitat. Les dones van dur a terme un procés intens d'anàlisi, de debats, de construcció teòrica i fins i tot metodològica o epistemològica, en la mida que els grups d'autoconsciència es van revelar mitjans de producció i generació de coneixement. La rellevància d'aquestes discussions i pràctiques, la necessitat de la seva vigència avui, duen l'antropòloga Mari Luz Esteban a declarar:

“... es posible que hoy en día las feministas, las mujeres, a nivel general, estemos un poco huérfanas de corporalidades colectivas específicas de aquellas que pusimos en marcha en los años setenta y ochenta y que tan buenos resultados nos dieron para fortalecer la identidad de grupo y apoyar la acción colectiva.(...) tenemos que encontrar materialidades, encarnaciones de lo político, una presencia física que, por otra parte es fundamental para cualquier movimiento político con un cierto éxito y visibilidad social” (Esteban 2004 :44)

El recorregut sobre els debats teòrics entorn sexe-gènere, la conceptualització d'aquests termes i la seva intersecció amb altres eixos de desigualtats com la classe social o l'origen, ens permetrà aprofundir en la forma en que la diferència entre homes i dones va donar lloc a profundes desigualtats en el marc històric del franquisme, la Transició i els inicis de la democràcia.

“En efecto, nuestros interrogantes y nuestras aportaciones teóricas acerca de la construcción socio-cultural del sexo, de los cuerpos sexuados y de la sexualidad, deberían ser imprescindibles para cualquiera que pretenda estudiar la dinámica de una sociedad en particular o que se interese de manera más fundamental por las maneras cómo es percibida la relación de la naturaleza con la cultura en la experiencia humana y por nuestras posibilidades de crear un mundo más justo y libre. (...) La pregunta clave no se circunscribe a cómo se relacionan el sexo

con el género y la sexualidad, sino en qué circunstancias históricas y en qué sentido las diferencias de sexo engendran desigualdades de valor y poder entre seres humanos” (Stolcke, 2003: 91)

Historiografia feminista

La consciència que les dones havien quedat fora de la història, que els seves aportacions i la seva presència havia estat invisibilitzada, va desvetllar un moviment de recuperació de la història de les dones, en un primer moment, i de la història en perspectiva de gènere més tard. La historiografia feminista no pretén únicament afegir les dones a la història, sinó evidenciar les desigualtats socials i de gènere que han amagat les dones i més les dones dels grups subalterns que les dels grups hegemònics.

Un element clau per a entendre aquesta invisibilitat és la divisió espacial que van suposar la divisió sexual del treball, considerant que a les dones els estava reservada l'esfera privada mentre els homes, tenien accés també a l'esfera pública. La plasmació d'aquesta lògica en les teories que defensaven la domesticitat de les dones i el model d'home “guanyador del pa”, han tingut com a conseqüència oblidar que les dones han estat també en els espais públics, a la ciutat, al treball i que les seves aportacions han estat rellevants.

La historiografia feminista neix els anys seixanta amb *“la voluntat de recuperar la història de tota la població, interpretar amb una nova mirada les fonts i donar ressò i lloc a les veus silenciades”* (Cervera 2004).

Aquest sorgiment dels estudis històrics sobre les dones han coincidit en el temps (i en certa mida també en l'orientació) amb una proliferació dels estudis centrats en la memòria. Per Llona es dóna un desplaçament des de la història cap a la memòria és reflex del canvi de paradigma en les ciències que té a més conseqüències epistemològiques:

“En cierto modo la reactivación de la memoria frente a la historia es un indicio de la crisis cultural general en la que la subjetividad, el presente y la interpretación han adquirido preponderancia frente al pasado, la objetividad y la verdad” (Llona, 2009:357)

La crisi del paradigma estructuralista i l'emergència del postmodernisme van ser telons de fons que van propiciar un pas més enllà en la historiografia, que es pot resumir en l'afirmació de García de León que planteja el pas de *“lo personal es político”* a *“lo personal es epistemológico”*, i proposa la biografia com a epistemologia de gènere (García de León 2008: 182).

Altres autors adverteixen en canvi sobre la necessitat de no considerar memòria i història com a sinònims (Díaz Sánchez 2003: 204) i sobre la necessitat de complexificar l'anàlisi fent emergir les fractures socials i els conflictes de classe (Ibídem: 208)

La memòria es constitueix doncs en material per a la recerca. La memòria permet fer emergir la versió dels grups subalterns front la història relatada des de els poders hegemònics. Però en treballar amb la memòria hem de tenir present que pel seu caràcter representa un material que no ha quedat fixat sinó que es permanentment reconstruït pel

subjecte. La memòria, el record, no constitueix una certesa, però al mateix temps tampoc es tracta d'una ficció (Llona 2009: 362), en aquest sentit requereix ser interpretada i contextualitzada.

Passar de la memòria individual a la memòria col·lectiva permet contextualitzar i establir un marc d'anàlisi que la situï en un context històric i en un univers de significats per tal de fer emergir pràctiques, valors i experiències.

“Desde el punto de vista de la historia de género, la dialéctica entre la memoria individual y colectiva permite indagar sobre las condiciones de constitución de la propia identidad de género. (...) de la misma forma, la instancia memoria individual/ memoria colectiva permite observar la acción en toda su complejidad y advertir que la identidad de género no aparece en estado puro sino que se encuentra en permanente contacto y negociación con otras señas de identidad colectivas que le aportan singularidad y a las que ella condiciona, por su parte de forma determinante.” (Llona 2009: 364)

Les discrepàncies o els buits, han de ser interpretats i combinats amb altres fonts escrites (Cervera 2004: 19)

Les fonts orals porten a un recorregut dels aspectes privats als públics que les converteix en el recurs idoni per tal de dur a terme recerca per a l'estudi de temes relatius a les dones (Díaz Sánchez 2003: 209).

Cervera proposa, per a la recuperació de la història local de les dones, dos elements claus, (entre altres): *“Cal recordar que el fet que les dones hagin estat oblidades no les ha convertit en subjectes marginals o comparses dels homes”* (Cervera 2004: 18) Per tant resulta imprescindible fer emergir les aportacions que aquestes han fet tant en l'àmbit privat com en l'espai públic, de forma individual i/o col·lectiva, de forma

espontània o de forma organitzada. I “Cal partir de la comprensió i la consciència dels orígens de les desigualtats de gènere i socials. Però cal anar més enllà i analitzar les aportacions de les dones a les diferents dinàmiques històriques, a les estratègies de resistència i a la creativitat femenina”, (Ibídem: 19) Es a dir cal anar més enllà del victimisme per a poder analitzar el que Juliano (1992) va denominar el “*joc de les astúcies*”.

Adoptar un enfocament des de l’antropologia històrica, amb una mirada de gènere, ha de permetre abordar el tema de les VD, situant-lo en l’entramat de forces econòmiques i polítiques de la Transició i al mateix temps, incardinant en aquest entramat els significats simbòlics, les continuïtats i les ruptures, els processos de canvi individuals i socials que es van produir en aquesta singular etapa històrica.

Associacionisme femení.

Els treballs de Del Valle entorn l’associacionisme femení i la distribució dels espais i del temps en funció de les relacions de gènere van ser un referent a l’hora de plantejar-me els primers interrogants d’aquesta recerca. Del Valle planteja que

“... el estudio de la asignación y significados del espacio y del tiempo puede ayudar, en primer lugar, a entender procesos de jerarquización sexual anclados en esencialismos biológicos, y en segundo lugar a detectar algunas de las múltiples dificultades que encuentran las mujeres para avanzar en aquellas situaciones en las que se da un rompimiento con sistemas y roles que han

incidido directamente en la configuración y vivencia de la identidad personal y social”. (Del Valle 1991:1)

Basant-se en la teoria del desenvolupament desigual de Neil Smith l'autora planteja un marc d'anàlisi ampli que inclogui la dimensió històrica (Del Valle 1991:4). En les dimensions espai-temps cal tenir presents: *“Los procesos limitativos; la experiencia de la interioridad-exterioridad, la creación de nuevos espacios y lo que expresan acerca del cambio”* (Del Valle 1991:8)

Parlar dels espais interior, exterior i públic, remet a graus de visibilitat progressius. L'àmbit interior no necessàriament fa referència a allò privat, ja que en l'experiència femenina, la casa no té espais d'ús exclusiu per les dones on es puguin donar la privacitat més enllà de les activitats d'higiene personal o de la sexualitat. En l'espai privat s'activen xarxes socials, a través de visites, telefònicament, de comentaris (Del Valle 1991: 9). Actualment podríem incloure les xarxes virtuals a través de llistes de correus, xats, blogs o fòrums on-line, elements que actuen com a fonts d'intercanvi d'informació, de suport, de consulta, etc.

L'àmbit exterior, no necessàriament es limita a l'espai públic, si entenem com a públic aquell espai en el que *“en potencia se lleven a cabo actividades que abarquen a sectores diferenciados de la población definidos por la edad, sexo, clase social, ocupación, condición física, ideología política.”* (Del Valle 1991: 9) Es a dir, l'espai públic ens condueix a la idea de visibilitat. L'espai exterior es planteja sovint, en l'experiència femenina, com una extensió de l'espai domèstic en la mida en que és escenari d'itineraris i trajectes que tenen a veure amb les activitats de la cura.⁷ Es tracta

⁷ Soc coneixedora de la distinció entre tasques productives i reproductives. Les tasques reproductives, tot i que impliquen tenir cura no solen fer visible aquesta dimensió que excedeix allò material i compren altres dimensions com la de suport en termes psicològics i afectius. De la mateixa manera l'atenció a les persones grans, malaltes o amb discapacitats, dins de la llar, associada a les dones per la divisió sexual del treball, apareix més visible en parlar de la cura que en fer servir les denominacions “tasques domèstiques” o “tasques reproductives”. Faré servir el terme de “cura” amb el

a més d'itineraris que venen marcats per límits de temps i aquests temps no són autònoms sinó heterodirigits ja que estan sotmesos a les necessitats de cures alienes (l'horari en que les persones arriben a casa per dinar, horaris de les escoles, dels centres sanitaris, etc.)

A “*Asociacionismo y redes de mujeres ¿espacios puente para el cambio?*”, publicat el 2001, Teresa del Valle proposa un anàlisi que reculli en quina mida “*el asociacionismo, las redes de mujeres, forman parte de los procesos efectivos de cambio, que al proporcionar visibilidad, insertan a las mujeres como sujetas de la historia allí donde ejercen su acción*” (Del Valle 2001:1). Per tal de dur a terme aquest propòsit suggereix explorar tres dimensions.

“*abarca la **primera** el análisis de ciertas características de los procesos de socialización y la relación que tienen con el ejercicio del poder y del no poder. En la **segunda** se tratan las necesidades cualidades propias del ejercicio del poder dentro del concepto de “nuevas socializaciones”. En la **tercera** dimensión se plantean las formas en que el asociacionismo contribuye a potenciar o no nuevas socializaciones.*” (íbidem)

L'exercici del poder requeriria d'iniciativa, acció i permanència. Alguns aprenentatges preparen per aquest exercici es a dir pel canvi, mentre que altres semblen tenir com a missió dissuadir d'aquest exercici del “poder”⁸, es a dir que preparen per a la continuïtat en el repartiment desigual de papers. En aquest terreny, Del Valle adverteix que les

sentit que li dona Carrasco (2006, 2009) en tant que trascendeix i completa el terme economicista i reduccionista de “treball domèstic” i en cap cas oblida la connexió d'aquest amb la divisió sexual del treball. “...el cuidado comenzó a emerger como un aspecto central del trabajo doméstico: además de alimentarnos y vestirnos, protegernos del frío y de las enfermedades, estudiar y educarnos, también necesitamos cariños y cuidados, aprender a establecer relaciones y vivir en comunidad, todo lo cual requiere de una enorme cantidad de tiempo y energía. En esta nueva perspectiva, el trabajo realizado desde los hogares se presentaba no como un conjunto de tareas que se pueden catalogar, sino más bien como un conjunto de necesidades que hay que satisfacer.” (Carrasco 2009:177) El vincle d'aquest concepte amb la sostenibilitat de la vida i amb la qüestió de l'atenció a la dependència, mostra la seva transcendència als debats actuals.

⁸ Més endavant entraré en la crítica a aquest terme i els seus límits.

oportunitats d'aprenentatge “*son vitales para las mujeres que aspiran a salir de situaciones inmovilistas a las que son con frecuencia relegadas por la asignación de roles que apenas permiten cambios*”. (Del Valle 2001:8). També proposa establir diferències entre distintes classes de responsabilitats i la seva relació amb el poder en el sentit que “*hay responsabilidades que limitan y otras que potencian*” (Ibídem: 9) i afegeix una advertència important: la responsabilitat que genera culpa, tot i que pugui semblar poder, ha de ser considerada com a signe de subordinació. (Ibídem)

La proposta de Del Valle gira entorn l'accés i l'exercici del poder, dins del marc de *l'empoderament*. No és la meua intenció, en aquesta fase del treball, entrar en un debat, (que no obstant crec que serà necessari abordar en el desenvolupament de la tesi) entorn conceptes com a *empoderament* i *agència*. Alemany destaca la connotació de coacció, opressió i sotmetiment que té el terme “poder” i proposa la seva substitució pel concepte d'*autoritat femenina*. “*L'autoritat no es pot separar de la llibertat. Llibertat com a subjecte que permeti tenir un lloc des de on poder mirar el món i poder exposar el criteri propi.*” (Alemany 2004:106). El problema rau en que l'autoritat ha de ser reconeguda, no pot ser imposada (a risc de convertir-la en exercici del poder) i aquest reconeixement sembla difícil, per no dir impossible, en el context d'una societat marcada per les desigualtats i profundament androcèntrica.

Del Valle destaca que participació, en el cas de les dones, s'ha convertit en sinònim de canvi. Proposa integrar la participació dins del protagonisme en la mida que “*El protagonismo es la salida al escenario y resume experiencias de empoderamiento*” (Del Valle 2001:13) . Però el protagonisme requereix d'un entrenament, “*Aprender a ser protagonista es un aprendizaje que requiere de un espacio y de ocasiones para su práctica*” (Diez Mintegui 1996).

El que he exposat fins ara ens du a introduir una mirada més complexa a la participació de les dones que no contempli únicament la seva presència sinó que també incorpori la capacitat decisòria, el protagonisme, la seva incorporació en espais i tasques que confereixen prestigi.

Per analitzar l'exercici de responsabilitats s'han d'incorporar

“a) Su contextualización con respecto a los ámbitos donde se lleva a cabo. b) Su inclusividad o exclusividad, entendiendo como tal el grado en que determinadas tareas son intercambiables entre hombres y mujeres. c) Su interioridad exterioridad según cual sea el grado de visibilidad que la responsabilidad supone. d) Su relación con aspectos rituales.” (Del Valle 2001: 16)

Els tres primers aspectes són extremadament útils per a una recerca entorn les responsabilitats que les dones assumeixen dins d'organitzacions mixtes, com en el cas del moviment veïnal. Respecte del quart punt, obre un espai molt suggerent respecte de les pràctiques que poden aparèixer com a rituals o ritualitzades.

Revisió bibliogràfica:

Aquesta revisió bibliogràfica té com a finalitat mostrar la invisibilitat de l'experiència que van protagonitzar les vocalies de dones al llarg almenys de quinze anys, de 1975 fins el 1990, dins de les associacions veïnals de Barcelona i el tractament que s'ha donat a les mateixes en els escassos treballs existents. Aquest tractament reflecteix el debat entorn si les vocalies de dones eren un espai pròpiament feminista o si pel contrari

formaven part d'un moviment ampli de dones. Un dilema que presenta una falsa dicotomia, en la mida que

“muchos grupos de mujeres que rechazan la denominación de “feministas” como autodefinición, desarrollan a través de su acción colectiva unos procesos personales y unos objetivos sociales y políticos que pueden tener cabida dentro de un proyecto amplio de aspiraciones feministas” (Maquieira1995:270)

El que té rellevància és l'ús que es va fer de l'acomodació, o no a un model (d'altra banda no explicitat) d'autèntica feminista per tal de deslegitimar i menysprear el que podríem considerar com el sector del feminisme vinculat a la lluita dels barris. Remet per tant a consideracions de classe.

Els estudis sobre el moviment feminista i les vocalies de dones es remeten a dos períodes, un primer moment coetani amb el propi moviment, els anys setanta i al inici de la dècada dels vuitanta, una etapa de dues dècades de silenci i una recuperació al tombant del 2000 de d'interès sobre el tema, que es tradueix en alguns treballs recents (de 2007 a 2009).

Caràcter feminista de les vocalies de dones de Barcelona:

Analitzaré a continuació dues recerques pràcticament coetànies, en que una manifesta reticències per a considerar les vocalies de dones com a espais amb pràctiques pròpiament feministes (GFESB 1978) i a l'altra en canvi, considera que el seu caràcter, marcadament feminista, era el que els generava distàncies respecte de la resta de les persones actives de les associacions (Alabart 1982).

El treball més antic i al mateix temps el més extens sobre les vocalies de dones és el que du com a títol: “*Formant part del moviment feminista de Barcelona: les vocalies*”. Es tracta d’un article de 1978, signat de forma col·lectiva pel Grup de Feminisme de l’Escola de Sociologia⁹ de Barcelona i publicat a la revista Papers.

Aquest estudi forma part d’un estudi més ampli sobre el moviment feminista i que es comença l’anàlisi per les vocalies “*en comprendre que eren una forma quasi nova d’organització dins el moviment feminista*”¹⁰. L’estudi es basa en una enquesta lliurada a 137 dones que pertanyien a 19 vocalies diferents. No s’expliciten els criteris de selecció de la mostra o si aquesta pretenia recollir el 100% de les activistes. Les enquestes constaven de 27 preguntes tancades. El propòsit de l’estudi era conèixer “les característiques personals i les opinions sobre ideologia i organització feministes en aquestes 19 vocalies” (GFESB 1978: 199)

El perfil de les dones entrevistades mostra que un 70 % de les enquestades són catalanes. Les autores de l’estudi adverteixen que aquesta proporció és més alta que la de la població catalana i també que la població d’origen català dels propis barris de referència. Es donen xifres més altes de dones de VD d’origen català a Sants, Sarrià, Esquerra de l’Eixample, Mossèn Cinto, Sant Gervasi Sagrada Família i Ginardó. (El que per les autores de l’estudi no és una sorpresa degut a la composició eminentment catalana dels mateixos). (GFESB 1978: 200)

L’edat més generalitzada es troba entre els 15 i el 35 anys tot i que amb un significatiu 30% de dones entre els 45 i els 55 anys.

Un 40% de les entrevistades no tenen ingressos (això contrasta amb que un 18% declaren ser mestresses de casa i un 8 % estudiants, es a dir les dones que podrien no

⁹ A partir d’ara GFESB. A la bibliografia consta el nom sencer.

¹⁰ Tenint en compte que les dades de que disposem situen en torn el 1974 els inicis de les primeres vocalies, no sembla clar què es vol dir quan s’afirma el 1978 que es tracta “d’una forma quasi nova” d’organització.

rebre remuneració en funció de la seva activitat, serien un 26 %, i restaria un 17 % no justificat; cal remarcar que el qüestionari no oferia l'opció d'aturada¹¹). Les autores aclareixen que “*un bon nombre de dones han deixat la professió per a convertir-se en mestresses de casa*” (GFESB 1978: 201) i afegeixen que algunes d'aquestes dones ho expliquen per les dificultats d'accés a un lloc de treball dins de la seva qualificació. Efectivament, el 40% sense remuneració d'una banda, contrasta amb que només el 18 % s'autodefineixen com a “mestresses de casa”, el que fa pensar que la resta de dones es consideraven transitòriament fora del mercat laboral. D'altra banda, altres treballs (Borderías i Pérez Fuentes 2009); mostren com les dones assumeixen estratègies flexibles per tal de compatibilitzar les tasques de cura (vinculades a la divisió sexual del treball) amb les laborals, entre les que figura la de sortir del mercat en els anys de cura dels infants per a retornar més tard o dur a terme feines dins del domicili.

Interrogades entorn la seva militància en partits polítics un 64 % declara no militar a cap, un 19 % de les que militen ho fan al PSUC; un 7% als partits de l'esquerra extraparlamentària de l'època i un 1 % al PSC. (GFESB 1978: 202).

Comparar aquestes dades amb les que oferia Anna Alabart a la seva tesi doctoral de 1982, ens permet un cert punt de referència amb la situació que es donava amb el conjunt de persones del moviment veïnal actives. Cal assenyalar que les dades d'Alabart es basen en entrevistes al 100% de les associacions. Basada en dades obtingudes entre 1979 i 1980, Alabart també situa en un 64% les persones que participen a vocalies de les associacions de veïns i que no militen a cap partit, coincideix en que el PSUC és el partit amb major presència tot i que amb un 3,8 %¹² i iguala en presència PSC i MCC,

¹¹ A l'època de l'estudi aquest concepte no estava arrelat socialment com a l'actualitat degut al model de domesticitat vigent.

¹² Alabart dóna les dades en números absoluts que he passat a percentatges a efectes d'establir una comparació.

referirien a un 3,2 % de presència d'ambdós partits entre els socis i sòcies actius a les vocalies. (Alabart 1982: 302-303)

Un dels elements centrals de l'estudi és establir si les vocalies de dones poden, o no, ser considerades com a feministes, tot i que apareix explicitat quin és el model de feminista ideal, l'anàlisi de les dades que van fer les investigadores, ens va conduint cap a un model que prima el que podríem denominar un feminisme ideològic o intel·lectual per damunt de les preocupacions pràctiques i concretes que formaven part de la vida quotidiana de les dones als barris.

L'estudi del GFESB afirma:

“Amb els resultats a la mà hem pogut comprovar que si bé llurs plantejaments [els de les vocalies] no són eminentment feministes, cosa força natural si hom té en compte que la problemàtica de la col·lectivitat la pateix molt directament la dona, sí que s’hi veu una línia ascendent que és simptomàtica de consolidació”.
(GFESB 1978: 197).

Aquesta reticència de les investigadores a considerar les VD com a feministes sobta perquè no s'explicita el que s'entén per “eminentment feminista” i també perquè en analitzar les respostes a algunes de les preguntes costa trobar el motiu de l'afirmació anterior. Vegem alguns exemples. A la pregunta/taula nº 10, sobre el grau d'acord amb la legalització de l'avortament, un 95% de les enquestades responen que sí¹³. A la pregunta/taula nº 11, “Quines alternatives donaries a la família?”¹⁴, un 16 % optaven per abolir-la, un 27 % optaven per comunes i relacions lliures, mentre que un 32% optaven per la “*continuitat familiar canviant Pàtria potestat*”. És cert que les preguntes/taules 12 i 13 recullen una baixa identificació i afiliació a altres alternatives

¹³ Cal tenir present per aquesta i per a tota la resta de les preguntes que eren de resposta única i contemplaven un epígraf de No sap/no contesta, de forma que en totes les preguntes (presentades a l'article junt amb la taula de resultats, el nombre final suma 137, es a dir el 100% de la mostra.

¹⁴ Amb cinc opcions: Continuitat familiar canviant Pàtria potestat (32%); Abolició família (16%); Comunes i relacions lliures (27%); No hi veu alternatives (5%); N/c (19%).

feministes, però també és cert que com es recull a la pregunta/taula 15, un 43% va respondre afirmativament a l'enunciat "Les vocalies són l'organització essencial del moviment feminista (front un 38% que va dir que no i un 19% que es va abstenir de pronunciar-se) i a la pregunta/taula 17 un 67% consideren les vocalies com una fase de transició cap a una futura organització que, a la pregunta següent apareix conformada, amb un 43% d'acceptació, com a "associacions de dones per barri". Finalment a la pregunta i taula 21, davant la pregunta "*Quines són les reivindicacions més urgents?*" un 11% responen que "*Reivindicacions no feministes*" (equipaments, educació), mentre que un 45 % responen "*Reivindicacions feministes generals*". Més endavant i en l'anàlisi de les meves dades explicaré com a l'època s'estava produint un debat entre el que eren reivindicacions específiques del moviment feminista (que un sector propugnava com les úniques que les vocalies havien d'assumir i aquelles reivindicacions d'equipaments i de serveis que haurien de ser compartides pel conjunt de la societat si es volia trencar amb la divisió sexual del treball que atribuïa la responsabilitat de les tasques de la cura exclusivament a les dones. Aquesta posició oblidava la importància que els equipaments o els serveis tenien en les condicions materials de vida de les dones dels barris populars. Resoldre-les representava un pas bàsic per a poder optar a ocupar altres espais.

La resta dels ítems que figuren a la pregunta 21, "*conscienciar*" (1%¹⁵), "*sexualitat*" (2%), "*treball*" (1%) o "*legals*" (27%). Si recordem que l'any 1978 és l'any de l'aprovació i entrada en vigor de la nova Constitució, amb el consegüent debat que es va donar per tal que s'incloguessin els drets de les dones, sembla adequat suposar que aquest 27 % que va donar prioritat als elements legals no necessàriament estava en una posició diversa de la del 45% que optava per donar prioritat a "*Reivindicacions feministes generals*".

¹⁵ Percentatge de respostes. Només es podia escollir una opció.

Malgrat reconèixer que un 76 % de les respostes que s'ajustaven als *“plantejaments generals que denuncia el feminisme”* les autores afirmen no obstant:

“Com podem constatar a través de les variables que s’han vist, és obvi, que en general estem tractant amb dones que no tenen una clara ideologia feminista ni porten una línia organitzativa excessivament marcada en aquest sentit: això no obstant, també veurem que hi ha un alt nivell de conscienciació respecte a la problemàtica específica de la dona i la seva opressió” (GFESB 1978: 206).

Malgrat que una relectura de les dades que l'estudi aporta, ens permetria considerar que les dones que formaven part de les vocalies de dones tenien una alt nivell d'identificació amb l'agenda feminista i es consideraven a sí mateixes com a part del moviment feminista¹⁶ a les conclusions del treball que hem analitzat s'afirma que *“El moviment feminista ha aconseguit crear consciència en les vocalies de dones dels barris sobre la situació de la dona”* (GFESB 1978: 209). Es tracta d'un gir lingüístic que situa de nou les vocalies com a feministes de segona línia, o com a nouvingudes a la causa del feminisme.

Malgrat els problemes d'interpretació que he destacat, aquest treball aporta diverses qüestions importants, en primer lloc estableix un cens de vocalies l'any 1978, un element que és important ja que de moment ens haurem de guiar pel cens que representa la participació a les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, el 1976. En segon lloc el to de l'anàlisi mateix ens permet observar els tòpics vigents en un sector de la intel·lectualitat de l'època que es resistia a considerar les vocalies de dones com a *“veritablement feministes”*. En aquest menyspreu del paper de les vocalies podria explicar tant l'absència de treballs que des de l'acadèmia analitzin la seva trajectòria,

¹⁶ Així ho mostra la seva participació en la creació de la Coordinadora Feminista el 1977.

com la sub-representació en els treballs més actuals fets sobre el feminisme a la Transició.

Com a contrapunt la tesi d'Alabart, destaca els conflictes que hi van haver entre les vocalies i la resta de les persones actives a les associacions, degut al seu caràcter feminista:

“Les vocalies de dones tot i que amb diferències entre elles, han donat lloc a problemes a les diverses AA.VV. El motiu ha estat la forma de plantejament d'aquestes que, sovint, era molt més ambiciós que el que una associació, que vol respondre a la mentalitat del barri, pot admetre. Els plantejaments de les vocalies de dones anaven molt lligats a les reivindicacions dels moviments feministes i suposaven, per tant, enfocs molt avançats. Sovint aquest element ha estat base de discussions i d'enfrontaments amb els membres actius restants de les AA.VV. Segurament aquesta dinàmica explica que solament una quarta part de les AA.VV tinguin vocalies de dones.” (Alabart, 1982: 299)

Pes específic i invisibilitat de les vocalies de dones de Barcelona:

La tesi d'Anna Alabart (1982: 297) ens proporciona unes dades relatives al nombre de vocalies de dones en relació al nombre total de vocalies de les associacions de veïns i el seu pes relatiu. En base a les dades d'Alabart hi hauríem hagut 15 vocalies de dones front les 309 vocalies de les AAVV de Barcelona. Les vocalies que eren presents en més associacions eren les d'urbanisme, cultura i festes populars i ensenyament. Altres dos categories també sectorials, joves i jubilats eren presents respectivament a 21 i 27 associacions. Alabart recull l'existència de 15 vocalies el 1979-80, mentre que hem vist

que el 1978, 19 vocalies eren entrevistades. Es possible que aquesta diferència sigui deguda al fet que en alguns casos les vocalies van aparèixer i desaparèixer, refundant-se més tard, o bé al fet que alguns grups esdevinguessin autònoms i prenguessin altres denominacions (Veure annex 3).

El moviment feminista de la Transició va tenir com un dels seus trets constitutius una gran diversitat de grups i d'opcions ideològiques i polítiques. Sovint va prevaldre una visió esbiaixada i políticament interessada d'unes postures polítiques sobre altres. Així ho manifesta la queixa:

“¿Habrá que descubrir que existen -remitiéndonos únicamente a Barcelona-ciudad – grupos feministas, casals, numerosas vocalias de barrio, grupos de mujeres obreras y sindicalistas, de institutos, de discusión cultural, literaria, que forman parte de todo ese entramado feminista?” (Aubet, Ortega, sd :118)

Distingiré a continuació quatre tipologies de treballs revisats, de publicació recent (2000-2009) per tal de mostrar que el tractament donat al tema de les VD no ha estat el del seu estudi global i sistemàtic.

- a) Treballs que recullen l'experiència global del moviment de dones a la Transició.
- b) Publicacions que parlen en concret d'una vocalia determinada i treballs que mencionen el tema de les vocalies o grups de dones dins d'associacions veïnals en altres punts de l'Estat Espanyol.
- c) Publicacions pròpies del moviment veïnal.

a) Treballs que recullen l'experiència global del moviment de dones a la Transició.

Es produeix un buit d'estudis entorn les Vocalies de Dones de les Associacions de Veïns (a partir d'ara VD) que partint dels primers anys vuitanta arriba pràcticament al 2000. Mary Nash ho recull tot dient

“Els nuclis de dones de la Transició s'organitzaven en espais molt diferents. De fet, encara és necessari que hi hagin treballs de recerca i tesi doctorals dedicades a aquests temes per poder tractar d'una manera molt més sistemàtica aquest període de la nostra història. Hi havia, per exemple, moviments o nuclis sobretot als barris. Crec que hem oblidat el pes de les vocalies de dones i els moviments dels barris en aquest moment a Barcelona.” (Nash 2000b: 92)

L'afirmació de Mary Nash va ser feta en el context del Segon curs sobre la Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya¹⁷. En aquest curs també es va dur a terme una taula rodona on van participar Margarita Álvarez (Presidenta al moment de l'Institut Català de la Dona), Empar Pineda, Carme Valls, Magda Oranich i Eulàlia Vintró, i va ser moderada per Susanna Tavera. El que resulta significatiu és que al llarg dels 86 fulls del monogràfic les mencions al moviment de les dones a les vocalies, quedi centrat únicament en el paràgraf transcrit. Fins i tot quan es parla dels centres de planning o de la lluita pel dret a l'avortament (eixos importants en el treball de les vocalies de dones) queden desdibuixats dins d'una menció global i s'atribueix als ajuntaments la iniciativa en la creació dels centres de planning. (Astelarra 2000:121-122).

L'article d'Astelarra, com el conjunt del monogràfic són una mostra de com un relat basat en el protagonisme de figures concretes de la Transició¹⁸, amaga el protagonisme

¹⁷ Recollit a Aracil, Segura i Àlvarez.(2000).

¹⁸ El mateix passa amb altres relats de marcat caràcter autobiogràfic com el que fa Anna Balletbó en relació a les jornades catalanes de la Dona del 1976 al seu llibre *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*.(Balletbó 2004: 95-116)

col·lectiu i fins i tot el tergiversa. Dóna la sensació que els Ajuntaments accedissin graciosament a crear els centres de planificació familiar i que en fossin els primers a crear-ne. Abans d'això, tal com recull Nash (2007:168) *“Moltes de les vocalies van crear serveis de planificació familiar i van fer campanyes contra les agressions als barris”*. Abans el grup DAIA (Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció), que al llarg de la seva trajectòria va treballar molt vinculat a les VD, ja havia obert un local en que informava sobre anticoncepció i avortament al carrer Còrsega. (Llinàs 2008:70). DAIA i les VD van dur el pes de la negociació amb l'Ajuntament de Barcelona per a l'obertura del primer centre de planning, el 1979, a Torre Llobeta. (Nash 2007: 212-213). En la mateixa línia podem situar l'article d' Assumpció Villatoro (2007: 101-103) dins el catàleg *“Transcició”*, de l'exposició del mateix nom, on tot el relatiu al moviment feminista en aquesta etapa queda reduït a les tres pàgines en que es descriu la lluita pels centres de planning sense fer menció al paper de les VD. Tampoc ho fan Leiva, Miro i Urbano. Al llibre de 2007 *“De la protesta al contrapoder. Nous protagonismes socials en la Barcelona metropolitana”*. Al capítol *“Acabar amb la gestió de la vida: centres de planificació sexual i escoles en lluita”* es tracta del tema del centres de planing en base a un document de DAIA, novament sense cap al·lusió a les VD.

Treballs més recents sobre els centres de planning no recullen la importància de la mobilització de les dones a través de les VD en la consecució del dret a l'anticoncepció. Així el treball de Silvia Lucia Ferreira (Ferreira 2008), basat en set entrevistes a dones que han treballat professionalment als centres, recull la participació de DAIA i en canvi no recull el paper rellevant que van tenir les VD en tot el procés de negociació dels mateixos (veure annex 3).

Nash publica el 2007 *“Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: de les dones en la Barcelona de la Transició”*. Representa la primera aproximació global tant al moviment de dones a Barcelona com al cas de les Vocalies de Dones. En el cas de les VD és el primer intent de descripció que he trobat des de l'estudi, ja mencionat, de 1978. El llibre, de 250 pàgines, profusament il·lustrat, dedica una secció a les VD de les pàgines 165 a la 169. Les vocalies també apareixen mencionades en altres seccions, per exemple en relació a les campanyes del moviment feminista. El llibre situa el sorgiment de les Vocalies arran de les Jornades Catalanes de la Dona¹⁹ i conclou tot afirmant.

“El seu doble activisme de signe veïnal i feminista va donar un nou caràcter al moviment veïnal, va identificar noves necessitats socials de gènere i va forjar respostes concretes per resoldre-les. Les seves iniciatives van introduir noves formes de participació ciutadana i valors que van integrar qüestions feministes en el repertori de les demandes socials” (Nash 2007:169)

Del mateix caràcter, el llibre de Conxa Llinàs, *“Feminismes de la Transició a Catalunya*. Publicat el 2008, proposa un recorregut pels diversos grups que van conformar el moviment feminista i que tal com vol evidenciar el mateix títol, van presentar una gran diversitat. El llibre té 207 pàgines que s'acompanyen d'un CD-Rom amb imatges i dues presentacions. A la secció 6.1 *“El feminisme al carrer”* (pp 63-83) Es fa repàs de la història i del paper de les Vocalies de Dones, del grup DAIA, de la Coordinadora Feminista i de la revista *Dones en Lluita*.

En prendre com a referent l'estudi del GFESB de 1978, Llinàs dóna per bo el supòsit que les dones de les vocalies eren majoritàriament mestresses de casa, una afirmació, que com hem vist resulta controvertida i que s'hauria de posar a prova.

¹⁹ Element que desmentiré a l'apartat d'anàlisi.

“Aquesta majoria de mestresses de casa a les vocalies va accelerar la caiguda dels tòpics que consideraven que només es preocupaven pel cistell de la compra i que eren alienes als plantejaments feministes, titllats en ocasions de “burgesos”. El perfil de la dona participant en les activitats de les vocalies no només es preocupa pel cistell de la compra, sinó també per reclamar guarderies, zones verdes, semàfors, ambulatoris, etc, pel barri. A més mostra el seu interès per les noves idees d'emancipació femenina: sexualitat, doble jornada, agressions, igualtat davant la llei, canvis legals, discriminacions laborals, autonomia, etc.” (Llinàs 2008: 69)

Al capítol de conclusions l'autora planteja la importància del moviment que les vocalies van representar en la penetració social de les idees feministes.

“Les accions realitzades pel moviment de dones a través de les vocalies als barris, l'obertura de centres de Planning que van fer arribar la informació i l'assessorament a moltíssimes dones, van ser un gran impuls per a que les idees feministes iniciessin un procés irreversible d'immersió en la societat” (Llinàs 2008:145)

Dins d'aquesta categoria també caldria afegir el capítol de Clara-Carme Parramon al llibre *Dones en Moviment (s)*. L'autora, incideix en el paper de les dones al moviment veïnal d'una banda i en el marc de les vocalies de dones d'altra. Destaca dos aspectes rellevants, el paper que van jugar les vocalies com a espai d'integració social per a dones nouvingudes, en tant que permetien compartir espais positius amb dones no immigrades i la incidència en ampliar el concepte del benestar introduint els drets que es resumien el la consigna *dret al propi cos*, és a dir els drets sexuals i reproductius.

“El fet fou que a l’entorn d’aquells espais entre dones, s’obriren pràctiques de llibertat femenina sense retorn. En la mesura en què es vegi el paper de les vocalies de dones com espais de creixement entre dones, a partir de la pràctica de relacions d’autoritat, es pot entendre el grau de subversió de l’ordre establert que elles estaven protagonitzat o, dit d’una altra manera, la capacitat de posar ordre a la vida que elles van aconseguir materialitzar. (Parramon 2008: 131).

- b) Publicacions que parlen en concret d’una vocalia determinada i treballs que mencionen el tema de les vocalies o grups de dones dins d’associacions veïnals en altres punts de l’Estat Espanyol.

Dins d’aquesta secció el treball més extens és el de Mary-Pau Trayner a propòsit de les dones de Can Serra a L’Hospitalet. El treball de Trayner, basat a la seva tesi doctoral de 1993 sobre les “Dones com agents de canvi social”, aborda el període de les dècades dels anys vuitanta i noranta i recull tant la presència de les dones a les lluites veïnals com la trajectòria dels grups de cultura i de dones, ambdós constituïts en exclusivament per dones. En aquest cas el grup de dones neix com un fòrum de temes de dones: *“Xerrades de salut, alimentació, psicologia, legislació, problemàtica feminista”* (Trayner 2002:144). Es tracta de dones que ja estaven implicades en les lluites de l’Associació de Veïns del Barri. Aquest funcionament es manté fins l’any 1984, el 1989 es legalitzen com a “Grup de Dones de Can Serra”. El treball de Trayner destaca una alta participació femenina a l’Associació de Veïns en aquells anys, un fet que també apareix destacat, al treball de Jaume Botey, de 1986, sobre la mateixa població.

Trayner destaca com els anys vuitanta, en un moment de crisi del moviment veïnal, les dones actives passen a ocupar-se més de la seva promoció individual a través de la formació i de la seva inserció laboral creant cooperatives, alguna com la Cooperativa de Treballadores Familiars va aconseguir un pes específic molt important al sector. *“D’aquesta manera, el que d’una banda pot ser positiu, d’afirmació de les dones com a tals, té el seu costat negatiu, sacrificant el vessant social que sempre havien tingut les seves activitats”* (Trayner 2002:142)

Per a Trayner, la participació en aquesta etapa de lluites populars (no distingeix per separat associació veïnal i grup de dones) va dur les dones a *“una presa de consciència política i social des d’una perspectiva de classe”* (Trayner 2002:152) en tant les conseqüència de la participació femenina al moviment social en general serien:

“La participació activa de les dones en les lluites socials implica, no sols canvis per a elles mateixes, sinó també aportacions importants al moviment en general. Aquestes aportacions no són quantitatives, en el sentit que són més a lluitar, sinó que són qualitatives. Aporten a la lluita en general unes característiques pròpies (derivades del rol que se’ls ha adjudicat) i que podem veure reflectides en les seves actuacions” (Trayner 2002:153)

Trayner refereix aquestes formes organitzatives alternatives com: no jerarquitzaes, igualitàries, les decisions es prenen per consens, tenen sentit de festa (incorporen aspectes lúdics), són solidàries i pacifistes. (Ibídem)

Segura documenta els itineraris històrics de les dones en diversos districtes, els revisats en aquets treball han estat els de Sants- Montjuïc, Sant Martí i Ciutat Vella. A partir d’un treball de recerca basat en entrevistes es reconstrueix la història de les dones en l’àmbit domèstic i de vida quotidiana, laboral i polític. És en aquest darrer capítol on apareixen reflectides les històries relatives a les vocalies de dones corresponents a

diversos barris i a la participació de les dones en lluites veïnals. Així en el cas de Ciutat Vella apareixen reflectides les vocalies de dones del Districte V o de Casc Antic i espais com el bar La Sal i la llibreria de les Dones que ha tingut diverses ubicacions però sempre dins del districte de Ciutat Vella. En el cas de Sants Montjuïc apareix la Vocalia de Dones del Centre Social de Sants i en el cas de Sant Martí la de Verneda Alta; el grau d'aprofundiment és irregular. (Segura 2001, 2002, 2005).

c) Publicacions pròpies del moviment veïnal.

Materials elaborats per associacions de veïns, també recullen l'existència de vocalies de dones, tot i que ho fan de forma breu i descriptiva. Aquest és el cas del llibre de Josep Martí Gómez i Josep Marcè (1996) sobre el Centre Social de Sants, apareixen referències al Grup de Dones²⁰, com les de la pàgina 165. Tot i mencionar la vocalia de dones, aquesta no rep una atenció proporcional a la tasca desenvolupada al llarg dels seus anys d'existència.

En el llibre, més recent, de Jordi Font, publicat per l'Associació de Veïns del Barri de Sant Antoni, amb ocasió del seu 40 aniversari, al capítol 3, dedicat a la cronografia de les activitats fetes apareix, l'any 1979 la segona etapa del Grup de Dones. Es recullen les activitats desenvolupades fins l'any 1981.

Pel que fa a treballs de més abast respecte del moviment veïnal que ignoren el paper de les dones dins del moviment i l'existència de les mateixes vocalies de dones, o les campanyes i lluites desenvolupades per aquestes, cal destacar, pel seu caràcter de referent, el llibre de Huertas i Andreu "Barcelona en Lluita", editat l'any 1996 per la

²⁰ Atribuïdes a Assumpta Sogas i que en realitat van ser fetes per Assumpta Albà (segons manifestacions d'ella mateixa, Albà és una de les dones que he entrevistat)

FAVB²¹. Cal dir que el llibre, profusament il·lustrat, recull diversos cartells de les vocalies, però ni a les 75 lluites descrites ni a la cronologia final, apareixen fets claus com per exemple la lluita pel dret al divorci, la tipificació com a delictes de l'adulteri (que es va centrar de forma emblemàtica al cas d'Àngels Muñoz, veïna del Besòs), l'amnistia per la dona, el primer centre de planning de Torre Llobeta (tot i que si apareix la reivindicació veïnal de la masia de Torre Llobeta com a centre cívica). Possiblement el fet de centrar l'obra en reivindicacions urbanístiques, va ocultar el paper important del moviment veïnal i de les dones al seu sí per a reivindicar llibertats i drets més intangibles materialment.

El treball de Pamela Radcliff, publicat al llibre *“Memoria Ciudadana y Movimiento Vecinal Madrid 1968-2008”*, dedica un apartat a *“La incorporación de mujeres a través de las vocalías de mujeres: la disyuntiva diferencia/igualdad”*. Radcliff afirma

“... al principio, el esfuerzo de crear comisiones o vocalías de mujeres fue una iniciativa individual de algunas asociaciones de vecinos de Barcelona (1976) y después más tarde de Madrid (1977), se crearon órganos de coordinación para poner en contacto entre sí a los grupos locales de mujeres.” (Radcliff 2008:65)

Al llarg de l'article s'intercalen casos de Madrid i de Barcelona. Del treball de Radcliff no es pot desprendre un anàlisi del grau d'implantació (parla de 14 vocalies a Madrid el 1977) ni la durada que van tenir. Pel que fa a altres ciutats de l'Estat, sabem de l'existència de vocalies a altres ciutats, com a Saragossa per exemple (Añón 2009:117). En altres casos, per exemple en una descripció per Alacant, a l'Associació de Vecinos Virgen del Remedio, (Bustos: 2006: 289-294) el procés, en un context de forta presència del PCE i del MDM (Movimiento Democrático de Mujeres) els grups de dones tenen un tarannà més centrat en la promoció cultural de les dones i es dona un procés invers al relatat per algunes vocalies de Madrid o Barcelona, es a dir es passa de

²¹ Federació d'Associacions de Veïns i Veïnes de Barcelona.

la constitució de una vocalia de dones a la legalització d'una Asociación de Amas de Casa²².

Queda pendent una revisió més profunda que permeti conèixer el grau de difusió que van tenir els grups de dones, amb les mateixes característiques que tenien les vocalies de dones a Madrid o a Barcelona, a la resta del territori de l'Estat. Al mateix temps apareix la incògnita respecte del desenvolupament de models diversos de vocalies. Es a dir de vocalies per a treballar contra la carestia de la vida, per a la promoció de les dones o per a una agenda definidament feminista en funció dels partits que les van impulsar.

Podem concloure de la revisió feta entorn les Vocalies de Dones a Barcelona a l'etapa de la Transició, que no s'ha dut a terme cap estudi sistemàtic d'aquesta experiència.

Metodologia:

Aquesta recerca té un caràcter exploratori i de primer contacte amb l'objecte d'estudi.

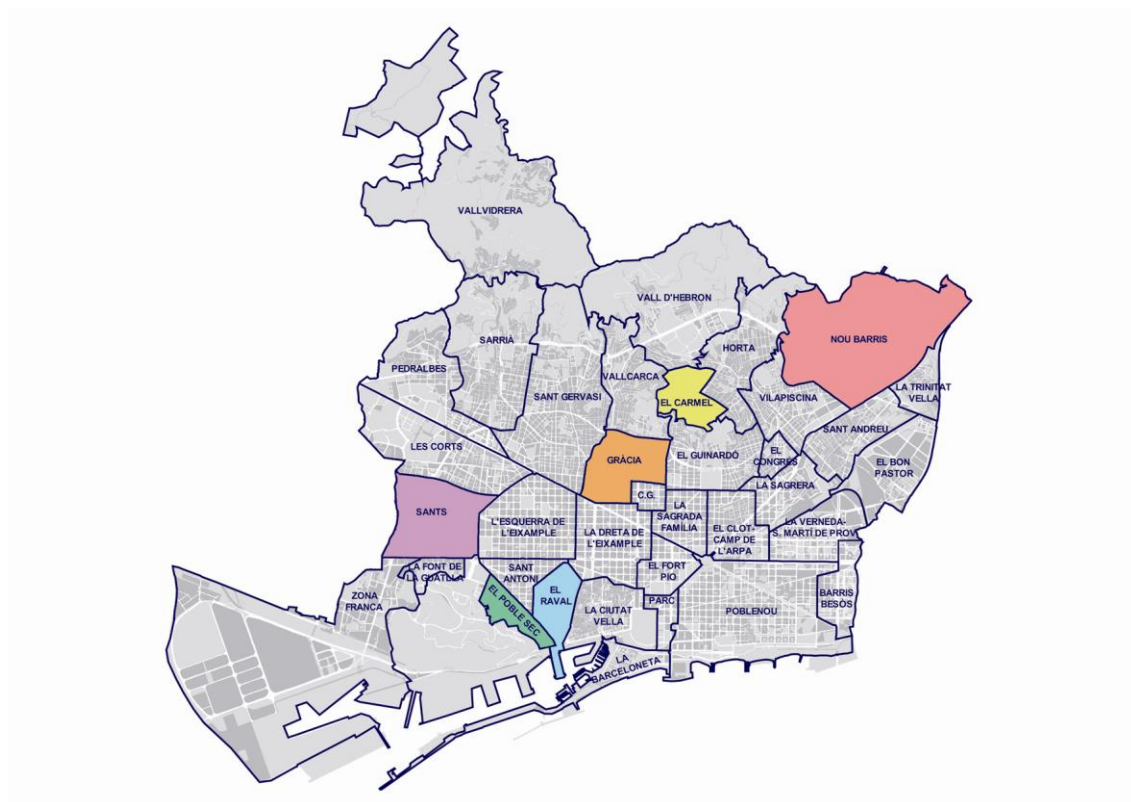
L'univers està format per dones que van participar a les Vocalies de Dones o altres associacions (Grup de Dones, Associació de Dones...) de base territorial, i vinculades amb el moviment veïnal ja sigui en el seu naixement o al llarg de la seva trajectòria, entre 1974 i 1990 i en l'àmbit geogràfic de Barcelona.

La informació essencial ha estat recabada a través de la història oral i ha estat completada amb fonts bibliogràfiques, hemerogràfiques i documentals.

²² Al capítol 2. Entraré a fons en un anàlisi del que van suposar les Asociaciones de Amas de Casa com antedcedents.

Histories orals:

He entrevistat 12 dones, combinant entrevistes individuals amb dues entrevistes col·lectives, la primera a tres dones i la segona a dues. En tant que un dels objectius manifestos de la recerca és donar veu i rellevància a les dones que van formar part de les vocalies, s'han mantingut els noms i cognoms de totes elles²³. Les dones van ser contactades per la meua coneixença personal o a través del procediment de bola de neu. Vaig intentar que fossin dones que havien participat en vocalies de barris diferents, tant geogràficament com pel que fa a la seva composició social en els anys setanta i vuitanta.

Grafic 1. Ubicació de les vocalies a que pertanyien les dones entrevistades

²³ Veure Annex 2 per a una descripció de les dones entrevistades i una explicació més extensa respecte del document de consentiment.

Respecte de la filiació política (en els anys relatius a la recerca) la majoria de les dones entrevistades pertanyien a algun partit polític i es mantenen actualment vinculades a moviments socials. A més de dones que formaven part de l'univers preestablert es a dir dones de vocalies de Barcelona, que haguessin format part del moviment de 1974 a 1990, s'han fet altres cinc entrevistes a dones que, per la seva trajectòria, podien aportar una informació complementària, contrastar dades o aportar altres perspectives a l'estudi. La majoria de les entrevistes han estat realitzades entre maig i juny de 2009.

Fonts documentals :

Revistes i butlletins

Han estat consultades les revistes²⁴:

- Dones en Lluita (primera i segona etapa: de desembre de 1977 a juny de 1983)
- Vindicación Feminista: del nº 1 (juliol 1976) al nº 12 (1 juliol 1977)
- Butlletí Associació de Veïns Vila de Gràcia. (exemplars 1975,1976, 1978)
- Carrer Gran. (nº3 al 15 – període 1978-1980)

Arxius documentals privats:

- Arxiu cedit per María Favà.
- Arxiu cedit per Carolina Costa.
- Consulta de l'arxiu de Conxa García.
- Consulta de l'arxiu de Marcel·la Guell.
- Compendi reprografiats en suport Cd-r facilitat per Assumpta Albà.

²⁴ Cal destacar que en moltes publicacions no es feia constar la data.

Tractament de les dades :

L'anàlisi ha estat fet amb el programa Atlas-ti. (versió 5)

El programa ha permés un aprofundiment importan en l'anàlisi que ha donat lloc a 441 cites de 168 codis, agrupats en 8 famílies:

1. campanyes,
2. característiques vocalies,
3. característiques dones entrevistades,
4. dret al propi cos,
5. orígens [vocalia],
6. preocupacions actuals,
7. relacions amb la Coordinadora Feminista,
8. relacions amb les associacions veïnals.

La familiarització novament amb el programa va va ser un dels objectius que hem vaig marcar. Considero que Atles.ti és un bon instrument per a la gestió de la informació. L'he fet servir de forma limitada en la producció de relacions i de mapes. L'aspecte que m'ha generat una major incomoditat en l'ús del programa ha estat la descontextualització de les cites que m'ha obligat a tornar en repetides ocasions al text complert de la transcripció.

2. Context social i polític de la Transició democràtica

El que em proposo fer en aquest capítol és:

- a) Analitzar com s'han construït els discursos entorn la Transició democràtica i com els moviments socials, i de forma particular, el moviment veïnal i el moviment feminista han estat marginats d'aquests discursos. Contextualitzar el clima que es vivia en aquells anys, tant pel que fa al manteniment de la repressió política i de la conflictivitat social com pel que fa a les expectatives que el procés de la Transició va generar i la percepció posterior de frustració que va ser batejada com "*el desencanto*"²⁵.
- b) Situar el moviment veïnal i el seu pes específic a la Transició.
- c) Analitzar quines van ser les experiències d'associacionisme femení que podem considerar com antecedents del moviment de les vocalies de dones.

La Transició democràtica²⁶.

La primera qüestió que es suscita quan ens acostem al debat actual entorn la Transició fa referència a la seva periodització. La idea estesa socialment que situa el començament de l'etapa coneguda com a Transició en el moment de la mort de Franco, dóna lloc, com assenyala Carme Molinero (2006: 11) a la idea que la dictadura franquista, "*por arte de birlibirloque*" va deixar d'existir de forma automàtica. Tampoc resulta satisfactòria la datació que fa acabar el període amb la promulgació de la nova Constitució, el 6 de desembre de 1978. La Transició es va perllongar força més enllà, en la mida que la Constitució només va representar un punt d'arrencada de la resta del

²⁵ Per a un anàlisi de la gestació d'aquest terme complex en l'àmbit del món de la cultura veure Mainer, José Carlos; 2006: 153-171.

²⁶ En alguns textos trobem el terme Transició amb majúscula i en altres no. Jo opto per posar-lo en majúscula quan parlo només d'aquest període i en minúscula quan forma part del conjunt franquisme-transició-democràcia. Queda implícit d'ara endavant que tota referència a la Transició és a la Transició democràtica, es a dir l'etapa de pas de la dictadura franquista fins a la consolidació democràtica.

desenvolupament legal. Basti recordar, a tall d'exemple que les primeres eleccions democràtiques als Ajuntaments es duen a terme el 1979 o la forma com el Cop d'Estat protagonitzat per Tejero el 1981, va posar de manifest la fragilitat del procés, possiblement emprada de forma interessada pels grups que pretenien una transformació més moderada²⁷.

Quan mor Franco tota una sèrie de canviaments ja havien començat, en especial el sorgiment de formacions polítiques:

“...lo que realmente empezó a finales de 1975 fue la derogación de las leyes franquistas y la construcción de una nueva legalidad, pero la transformación en sí había empezado mucho antes, con la lenta agitación del pueblo español y con el surgir paulatino de organizaciones políticas de nuevas formas.” (Rubio 2008: 195)

Existeixen tres grans grups d'interpretacions sobre la Transició. 1) La interpretació que considera la Transició com el resultat d'una prosperitat econòmica assolida durant el període tecnocràtic del franquisme. 2) Els qui interpreten la Transició com la conseqüència d'una operació d'elits polítiques dins i fora del Règim²⁸ i 3) la Transició com a resposta a una pressió social doble, exercida des de els sectors populars i per part dels líders polítics democràtics. Rubio proposa la consideració conjunta dels tres factors. (Rubio 2008: 201)

El relat sobre la transició apareix com un relat en crisi, tant pel que fa al qüestionament de les causes i dels protagonismes, com respecte de la mateixa interpretació dels processos que es van donar i del que la Transició va representar (Andreu 2007: 31-44).

²⁷ Cal destacar que hi ha pocs treballs que tractin de les conseqüències del Cop d'Estat.

²⁸ Un cas d'aquesta interpretació la trobem a l text de Gregorio Moran (2006 : 44-45) “Adolfo Suarez” on afirma que la Transició va ser un procés conduït pel Rey i Fernández Miranda i Adolfo Suarez, deixant la resta d'actors polítics, de dins i de fora del Règim, en un segon pla.

Les explicacions hegemòniques han estat aquelles que han donat protagonisme a les elits polítiques o bé al determinisme econòmic.

Mostra de la manca d'importància atribuïda als moviments socials com a protagonistes en la Transició i la democràcia és que s'hagi produït un gran buit de publicacions i d'estudis dedicats als mateixos, un buit que darrerament s'està tractant d'omplir, tant pel que fa al moviment veïnal com a l'anàlisi del paper jugat pel moviment feminista en aquesta etapa. (Andreu 2007: 46)

Domenech, al seu estudi sobre la Transició i els moviments socials a Sabadell²⁹, creu que aquest oblit no és fortuït sinó que correspondria a un “...programa-guia de fons que partia de la base de transferir el protagonisme dels subjectes socials a les elits socials i polítiques.” (Domènech 2002:376).

Les conseqüències apunten en tot cas cap a la legitimació social dels dirigents polítics de la Transició i l'alienació dels canvis reals que es van produir, per a les persones que els van construir des de la societat civil, una alienació que dificulta la consciència de la seva capacitat com a impulsores crítiques i de canvi i que té per tant una funció desmobilitzadora (Domènech 2002: 377).

La rellevància del paper dels moviments socials com a espais de generació de cultura democràtica, per a les ciutadanes i ciutadans que venint d'una dictadura van haver de construir uns models de pràctiques democràtiques, constitueix un nou àmbit d'estudi emergent:

“La tesis de la extensión de la cultura democrática como explicativa del origen de la democracia actual tiene una amplia aceptación. El debate se plantea cuando se pretende dilucidar cómo se había extendido esa cultura democrática en el marco de una dictadura que la combatía radicalmente. Algunos hemos

²⁹ Cal destacar que Xavier Domenech centra el seu anàlisi en el moviment obrer i que quan menciona el moviment veïnal ho fa subordinant-lo al primer.

defendido que fueron la práctica y la extensión de los movimientos sociales quienes extendieron los valores de una cultura democrática en la que los principios de la libertad, de la justicia, de la valoración de la participación y la auto-exigencia de colaboración para cambiar la situación existente eran importantes.” (Molinero 2006: 15)

Quan s’ha considerat el paper dels moviments socials s’ha donat preeminència al paper del moviment obrer per damunt de la resta de moviments socials. La participació no es centrava únicament en aquells sectors obrers de més tradició sinó que en les mobilitzacions es van implicar sectors molt diversos de la població (mestresses de casa, botiguers, artesans, actors i actrius, pintors periodistes, estudiants universitaris, etc).

Fins aquí m’he centrat en la crisi del relat de la Transició respecte del seus protagonistes i de les explicacions entorn la seva construcció. Però podem parlar també de crisis dels relats entorn la Transició des de la perspectiva del seu significat, de la seva herència o de les seves possibles rèmores.

El relat canònic de la Transició com a entrada pacífica a la democràcia, i com a període desagregat del franquisme ha estat qüestionat. Avui, en un moment d’alt clima d’incertesa sobre el futur, i a trenta anys del 1978 la vella legitimitat que la Transició va donar a la democràcia resulta insuficient (Ugarte 2006:193)

Front la visió pacífica de la Transició apareix un altre panorama, un panorama que mostra aquesta etapa com marcada per forts conflictes i per una repressió que com veurem, va arribar a assolir una violència i una dimensió esgarrifosa. En terme de vagues, per exemple, Pérez Ledesma (2006: 130) diu que durant el primer trimestre de 1976 van haver 18.000 vagues i més de 350.000 vaguistes només a Madrid. A les vagues generals del mateix any del Baix Llobregat i de Sabadell s’estima que hi van participar unes 80.000 i 45.000 persones.

Balfour (1994: 160) presenta un quadre sobre els conflictes per anys del que reprodueix un extracte, en ell es pot apreciar com la coincidència amb un període de crisi econòmica va representar protestes creixents:

Any	Conflictes	Obrers implicats	Hores perdudes
1972	835	277.806	4.692.925
1973	931	357.523	8.649.265
1974	2.290	685.170	13.989.557
1975	3.156	647.100	14.521.000
1976	40.179	2.519.000	106.506.000

Fonts : Ministerio de Trabajo, Informes sobre conflictos colectivos, 1968-75. (Madrid) L Enrique de la Villa y C Palomeque, Introducción a la Economía del trabajo (Madrid 1977) p. 314.

Abundant en l'argumentació contrària a la tesi d'una Transició pacífica Mayayo exposa les dades següents:

“A les 484 víctimes mortal fruit dels atemptats terroristes, caldria afegir-n'hi 76 més, segons els calculs d'Eduard Pons Prades³⁰, a mans de ls cossos i forces de seguretat de l'estat. Tot plegat, 560 morts, un cada quatre dies i escaig des de la mort de Franco fins a la victòria socialista a les eleccions de 1982, amb les puntes sagnants de 1979 i 1980, on la commoció per la brutalitat de ls atemptats i les seves conseqüències eren gairebé quotidianes.” (Mayayo, A. 2006:330)

Els anys de la Transició, regits en el seu inici per Arias Navarro, conegut com a “carnicerito de Màlaga”³¹, i més tard per Ministres d'Interior com Manuel Fraga i Rodolfo Martín Villa (sota el govern de Suarez) estan puntejats d'accions violentes que no només van perdurar a la memòria de la gent sinó que es van constituir en icones gràfiques i simbòliques d'aquella època i per extensió de la democràcia conquerida.

³⁰ Eduardo Pons Prades: *Crónica negra de la Transición española*. (1976-1985). Barcelona, Plaza & Janés, 1987. Aquestes xifres són prou eloquents i permeten posar en qüestió la tesi establerta

³¹ Fiscal a Màlaga el 1937, responsable de l'execució de 20.000 persones. (Mayayo, A. 2006: 338)

Així els fets de Vitoria de març de 1976, o la matança perpetrada per elements feixistes al despatx d'advocats del Carrer Atocha³² el 24 de gener de 1977.

Per tal de contextualitzar el moment històric de la represa del feminisme, donaré dos exemples de com afectava la repressió al camp en que es desenvolupava l'acció veïnal, extrets de l'obra ja citada d'Adreu Mayayo. El 9 d'octubre 1975, a Manresa (Barcelona) entre altres persones és detinguda i torturada Teresa Vilageliu, secretària de l'Associació de Veïns del XUP. Degut a les tortures haurà de ser ingressada a l'hospital. La primavera de 1976 es duen a terme les Primeres Jornades Catalanes de la Dona al paranimf de la Universitat. A pocs metres, el desembre de 1976 Joan Bosc Tàpia posa una bomba al setmanari satíric *El Papis* en que mor el conserge, Juan Peñalver. Bosch Tàpia, vinculat a diversos grups feixistes, es considerat també el cap dels escamots que entre els anys 1975 i 1977 entren en diverses facultats, amenacen i ataquen a punta de pistola professors i estudiants progressistes a la universitat. (Mayayo, A. 2006).

Moviment veïnal i el seu pes específic a la Transició democràtica.

En els treballs de recerca sobre el moviment veïnal trobem dues etapes una primera, que en podríem dir contemporània, desenvolupada entre els anys 75 i 80 en que s'analitza el moviment pràcticament de forma simultània als anys d'auge del moviment. En aquest

³² Explica Paca Sauquillo, advocada laboralista, assessora des de els seus inicis del moviment veïnal de Madrid i germana d'un dels advocats assassinats, que aquell dia es trobaven precisament estudiant estratègies per tal d'aconseguir la legalització de la Federació d'Associacions de Veïns de Madrid. Un fet que encara resultava difícil l'any 1977 donades les reticències a legalitzar una organització que havia mostrat la seva alta capacitat mobilitzadora. (Sauquillo, Paca: 2008:146)

període cal inscriure alguns dels treballs que citarem com la tesi d'Anna Alabart de 1982 *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*³³, o la tesina del mateix any de Josep Martí, *Relació entre associacions de veïns i partits polítics. Barcelona 1970-1980*. Segueix un període de gairebé dues dècades sense produccions notables en l'àmbit acadèmic, en que el moviment veïnal deixa pràcticament de ser objecte d'estudi. Tampoc els i les sociòlegs i politòlegs manifesten un gran interès en aquest camp, tal com mostrarem en revisar la bibliografia existent més rellevant. En canvi des de la historiografia i el periodisme cal assenyalar les importants excepcions que representen els nombrosos treballs de Josep María Huertas Claveria i Jaume Fabre. Més tard ja al tombant del segle, es torna a donar una producció acadèmica que centra la seva mirada, com hem vist, en els moviments socials de la Transició i de forma particular en el moviment veïnal. Es tracta de treballs d'autors que provenen en molts casos de l'activisme social i polític, que posen l'èmfasi en la recuperació de la història i de la contribució del moviment veïnal. En aquesta òptica s'inscriuen el treball de Josep María Huertas i Marc Andreu (1996) *Barcelona en Lluita (El moviment urbà 1965-1996)*, que ha esdevingut una referència obligada i que permet fer el recorregut per les lluites urbanes de Barcelona entre 1965 i 1996, o les tesines de Ricard Martínez i Muntada (1999) *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el tardofranquisme i la transició: el cas de Sabadell (1966-1976)* i la més recent de Marc

³³ La tesi d'Alabart consta de dos volums, el primer, anomenat *Barcelona i els seus Barris*, conté una descripció demogràfica i una mapificació artesanal de Barcelona barri a barri, de tal rellevància i fins tal punt inèdita al seu moment que va ser adoptada per l'Ajuntament de Barcelona quan, juntament amb la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona, va fer la primera definició de barris i de districtes, que va ser aprovada pel Consitòri el 1985 (Alabart A: 2008: 19). El model d'anàlisi proposat per Alabart va tenir rèpliques posteriors a les publicacions de la Favb "La Barcelona dels Barris" de 1991, de 1999 i de 2008. El segon volum *El Moviment Associatiu Veïnal i la seva imatge*, representa la fotografia més completa del moviment veïnal de la Barcelona dels anys setanta i constitueix l'obra de referència de tots els estudis posteriors. La seva apreciació de 70.000 persones associades va ser validada i admesa com a tal per l'Ajuntament que a partir d'aquesta data atorgà a la FAVB la potestat de demanar per sí mateixa la convocatòria d'audiències públiques en base al 5% de la població barcelonina.

Andreu (2007) *Les veus del carrer Barcelona i els moviments socials a partir de la revista de la FAVB (1991-2007)*.

L'origen del moviment veïnal es situa habitualment entorn els anys seixanta, concretament arrel de la Ley de Asociaciones, la ley 191/1964 de 24 de desembre. No obstant per a comprendre la importància i la incidència social del moviment veïnal en el període de la transició cal tenir present el context social i polític en que es van desenvolupar les darreries del règim. La Llei d'Associacions sorgeix de la corrent encapçalada per José Solís Ruiz, anomenat com a “Ministre Secretari del Movimiento” el 1957, denominada de “democràcia orgànica”, que va acabar seguint un fallit intent del règim de mantenir el control en unes condicions d'instabilitat creixent,

“Las élites políticas eran conscientes de que los cambios económicos estaban provocando tensiones sociales: las universidades absorbían un número cada vez mayor de alumnos, las industrias se adaptaban a la reciente liberalización de los mercados, y los centros urbanos atraían cantidades masivas de inmigrantes rurales. En esta sociedad cada vez más inestable, el rígido modelo totalitario de unidad social era difícil de sostener. Por ello las élites intentaron crear cauces que permitieran dar salida a estas tensiones sin tener que abrir la puerta a la reforma política.” Radcliff (2005:96)

Al redós d'aquesta llei es va generar una escletxa que va donar lloc al que Radcliff (2005:97) denomina el “moviment associatiu familiar” representat per les “Asociaciones de Cabezas de Família”, A la província de Madrid entre 1964 i 1972 s'en van crear entre 150 i 200 d'aquestes associacions, algunes de les quals, de forma significativa a Madrid i menys significativa en el cas de Barcelona, esdevindrien després associacions de veïns. Altres Associacions Veïnals, van optar en canvi directament per a legalitzar-se com a tals a l'empara d'aquesta Llei.

El moviment veïnal va representar un element clau en la transició política des de la dictadura a la democràcia. “*Entre 1977 y 1979, las ciudades españolas experimentaron la erupción del movimiento social urbano más amplio y más significativo experimentado en Europa desde 1945*”. (Radcliff 2005:96) L'autora explica com només a Madrid entre 1964 i 1978, es van crear 258 Associacions de Veïns, mentre que el 1979, al conjunt de l'Estat se'n comptabilitzaven 5.199.

La realitat urbana creada pel “*desarrollismo*”, va propiciar importants migracions internes que van de les zones rurals cap a les ciutats industrialitzades (en el cas de Barcelona) o amb un alt desenvolupament del sector serveis (en el cas de Madrid). En la dècada de 1961 fins el 1970, Barcelona³⁴ rep 650.000³⁵ persones procedents de pràcticament totes les zones de l'Estat, migració que va venir a sumar-se a la ja produïda a les dècades anteriors³⁶. Aquesta forta onada migratòria s'estableix als barris perifèrics de les dues ciutats, uns barris perifèrics que sorgien del no rés, sovint d'autoconstrucció nocturna, barris sense serveis ni transports, rodejant centres històrics deteriorats i amb el context d' un règim franquista altament burocratitzat, on els ens locals eren incapços de donar resposta a les demandes que els arribaven dels barris.

La primera de les associacions, a Barcelona, es legalitza el 1968 (l'Associació de Veïns de Sant Antoni). Abans ja existien, en la clandestinitat, altres models organitzatius, als

³⁴ Fa referència a la província, amb notables variacions dins de la mateixa, així, Barcelona ciutat en rep 140.010, mentre que només l'Hospitalet en rep 215.676 persones.

³⁵ Segons dades de l'INE recollides per Alfonso G Barbancho, el mateix autor relativitza la fiabilitat d'aquestes dades que es basen en els canvis del padró, ja que moltes d'aquestes persones no es donaven de baixa al municipi d'origen ni alta en el de destí (Barbancho A; 1975:63) Cal recordar també que la migració interior considerada ilegal era reprimida i que moltes persones eren detingudes, en el cas de Barcelona, en arribar a l'Estació de França, i conduïdes a uns pabellons de l'Exposició a Montjuich des d'on eren retornades als seus pobles d'origen. D'altra banda cal dir també que contra un tòpic força extès abans i ara, fruit explica Barbancho, de l'etapa de migracions exteriors fortament masculinitzada, a la migració interna dins de l'Estat va tenir, a la dècada 1961-1970 una taxa de masculinitat (96,7) molt propera a la de la població general (95,3 el 1970), es a dir que va estar distribuïda entre els dos sexes de la mateixa manera que a la població total (Íbidem: 38)

³⁶ En el conjunt de la província 202.539 entre 1901 i 1930 i 462.933, entre 1951 i 1960 (263.034 a Barcelona ciutat) 77.951 al nucli urbà de L'Hospitalet.

barris, en alguns casos auspiciats des de sectors de cristians progressistes (Martínez i Muntada 1999: 34)

També van existir les denominades “comissions de barri” nascudes amb el model de les Comissions Obreres. Les comissions de barri van sortir per la iniciativa de diversos partits d'esquerra (fonamentalment PSUC i Bandera Roja) i de comunitats cristianes de base (Huertas i Andreu 1996: 13-14).

A Barcelona el major protagonisme el va tenir l'Organització Comunista de España-Bandera Roja. El PSUC considerava subaltern el moviment veïnal respecte del moviment obrer, per tant hi dedicava menys esforços, una situació que es va agreujar amb la *caiguda*³⁷ que aquest partit va patir el 1969 (Alabart; 1982: 240). Josep Martí troba a les Associacions de Veïns de Barcelona la presència directa o indirecta en el procés urbà de 34 partits diferents, dels que en el període en que du a terme l'estudi en troba 16 actius³⁸. (Martí 1980: 47-54). En el moment de dur a terme el seu estudi (1979) troba que un 94,3% de les persones que formen part de les AAVV es defineixen com a independents, element en el que concorda amb la tesi d'Anna Alabart.

Pel que fa al nombre d'AAVV en el moment de dur a terme el seu estudi (1979-1980) Alabart en parla de 69 (Alabart; 1982: 228) que reuneixen un total de 70.000 socis³⁹, hi havia unes 1050 persones treballant a les vocalies del conjunt de les AAVV de Barcelona (ibídem: 302). Alabart du a terme una enquesta sobre la percepció que la ciutadania té dels barris, de les AAVV i d'aquesta conclou, entre altres formulacions, que les AAVV són conegudes pel 70% del veïnatge i que les persones enquestades

³⁷ Detenció de nombroses persones militants.

³⁸ Aquestes dades ens parlen de l'intens grau d'afiliació política que es va donar a la Transició i ens permetrà també comprendre el perfil de les dones entrevistades per la seva pertinença a vocalies de dones.

³⁹ Alabart no ens informa de la proporció de dones i d'homes pel que fa a les persones associades, però aquesta previsiblement donaria un saldo a favor dels homes ja que a l'època (i fins fa aproximadament una vint anys persistia el costum en entitats de caire cultural de deixar constància del “soci familiar” representat per la figura masculina. Aquest mateix fet és assenyalat per Mari-Pau Trayner en el seu estudi sobre l'Associació de Veïns de Can Serra (L'Hospitalet) (2002: 123)

tenen una imatge clarament positiva de les mateixes. D'altra banda i aquesta és una de les tesis fonamentals d'Alabart, mostra que les AAVV van contribuir a generar coneixement i identitat de barri (Ibídem: 491)

En un article publicat el 1979 la revista Taula de Canvi, exposava els resultats d'una enquesta feta a 2500 persones de Catalunya. Un 21% de les persones associades, van declarar pertànyer a una Associació de Veïns, un 16% eren d'origen català i un 21,2 % immigrant. Del conjunt de persones entrevistades un 64,2 % declaraven considerar que les associacions de Veïns eren útils per aconseguir millores als barris, front un 7,9 % que creia el contrari i un 28% que deien no saber-ho. (Junyent,R:1979: 74-86).

Respecte del funcionament, les associacions de veïns estaven organitzades a través de comissions, sovint anomenades vocalies i una junta escollida per l'assemblea de socis i sòcies. A la junta hi acostumava a haver una persona en representació de cada vocalia i els càrrecs legals que ocupaven les funcions de presidència, tresoreria o secretariat, no obstant als primers temps aquests càrrecs, com planteja Anna Alabart (1998:14) eren “pocs i més formals que amb poder real” ja que s'escollien per a cobrir l'imperatiu legal. No obstant des dels seus inicis les associacions convocaren “assemblees d'afectats”, assemblees obertes a persones afectades per projectes urbanístics o d'altres. També a moltes d'elles les reunions de junta eren “obertes” poden assistir persones del barri a exposar problemes concrets o a participar d'un determinat debat puntual.

Alabart (1998:15) destaca la rapidesa amb que es va configurar una coordinació entre les diverses associacions veïnals. La Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona⁴⁰ (a partir d'ara FAVB) es va crear l'any 1972, formada inicialment per les associacions de carrers, és el 1974 quan moltes de les associacions (legalitzades a partir de comissions de barri) opten per entrar a la FAVB. Malgrat tot, la pugna entre la línia

⁴⁰ Posteriorment canvia el seu nom per a incorporar el terme “veïnes”.

representades per les associacions de carrer, que recriminaven les associacions de barri la seva alta politització, dura fins ben entrada la segona meitat dels anys setanta.

És aleshores quan es va imposant la tendència a unir la reivindicació de millores als barris amb la defensa d'objectius clarament polítics. Aquesta tendència a donar una perspectiva global i política a les problemàtiques urbanes, quedava recollida en un número monogràfic de la revista CAU⁴¹ publicat a finals de l'any 1975:

“La amnistía, la abolición de la pena de muerte, la promoción de la lengua y de cultura catalana, los conflictos obreros no se plantean en declaraciones o asambleas simplemente porque las asociaciones de vecinos jueguen un papel subsidiario en lo político. En los barrios trabajadores y populares hay despedidos, parados, presos políticos... Se trata, en definitiva, de que difícilmente puede tomarse conciencia de lo urbano, -y verificar que el alcalde o los concejales no representan los intereses de la población- sin acabar poniendo sobre la mesa las libertades políticas, el derecho a la cultura, a los sindicatos libres o a reunirse, manifestarse y expresarse sin condicionamientos previos”.
(Alibés, Miguelez, et al: 1975: 114)

La revista CAU tembé subratlla com les reivindicacions d'escoles o equipaments sanitaris que en un inici passaven per demanar la mera construcció de l'edifici, maduren i es depuren fins a posar en qüestió els models educatius o de salut. Aquesta revista fa repàs d'un conjunt de 80 conflictes veïnals, presentats com altres tantes fitxes, que es produeixen a barcelona entre 1969 i 1975, agrupats per districtes.

⁴¹ La revista CAU, Publicació del “Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Cataluña”, va representar un referent pel moviment veïnal de l'època, al temps que va simbolitzar l'aliança que es va establir entre el moviment veïnal i sectors professionals i intel·lectuals.

Les associacions veïnals van tenir també una importància qualitativa com “escoles de ciutadania”, perquè van servir com espai on posar a prova formes d’organització i de funcionament democràtic després dels anys de la dictadura. (Pérez Quintana V; 2008:14). Martínez i Muntada (1999) en destaca la construcció i difusió de valors alternatius tals com la consideració dels drets socials com a part d’un deute social amb la població obrera i fonamentalment immigrada dels barris populars, la crítica al sistema capitalista, la solidaritat, la defensa d’allò que és comú per damunt dels interessos particulars, i la lluita per les llibertats democràtiques

La presència i les aportacions de les dones al moviment veïnal, tot i ser reconeguda com important, a nivell numèric i de lideratge de lluites per equipaments i serveis, roman invisible. Sobre aquest tema entraré més a fons en el capítol de l’anàlisi en formar part d’un dels objectius de la recerca.

Antecedents: Moviments de dones en el tardofranquisme

“Que mi nombre no se borre en la historia”.

Julia Conesa (Las trece rosas) Carta 5 de agosto 1939, vigília de l’afusellament.

Valorar l’impacte del moviment feminista durant la transició requereix recordar quines va ser les condicions de vida d’homes i de dones al final del franquisme i quins van ser els primers espais d’associacionisme femení.

Pèrdua de drets i model de dona en el franquisme.

El franquisme va dur a terme una acció sistemàtica d’involució respecte dels drets de tota mena, es va passar de les lleis progressistes de la República a la instauració progressiva d’un conjunt de restriccions de les llibertats individuals, de la que les dones van sortir especialment perjudicades. Entre aquestes normes involutives s’han de destacar: la derogació de la llei del divorci (1938), la penalització de l’avortament i de la contracepció (1941), l’establiment d’un complement familiar, el Plus Familiar, que es pagava a l’home (1942)⁴² la reinstauració de les referències legals als crims passionals, a l’adulteri o a l’amistançament (1944) o l’obligació de tenir permís del marit per a poder treballar (1946). (Alonso Pèrez M, Furió E. 2007: 8)

⁴² El març de 1946 la “Ley de ayuda familiar” penalitza el treball remunerat de les dones amb la pèrdua del *plus familiar*. (Folgueres P; 1995: 229)

Altres elements legal que van resultar clau per tal de promoure la subordinació de les dones als barons va ser un canvi radical en la política educativa (Folguera; 1995: 231)

Es va donar pas a un model de dona essencialment submissa i sotmesa al poder patriarcal, un model que era al mateix temps proclamat per l'Estat i per l'Església⁴³. Un estereotip de gènere que es va mantenir amb poques variacions en els discursos oficials i en el marc legal i que ja era anacrònic respecte d'altres països, cap als anys 70 (Alonso Pérez, Furió 2007: 9)

Parlar d'una involució legal respecte de les normes establertes a la Segona República, no ha d'amagar que malgrat els importants avenços que es van donar al final dels anys trenta, les concepcions de gènere seguien basant-se en la ideologia de la domesticitat com a element central de la vida de les dones i en la maternitat com a eix definitori de la identitat de les dones (Nash 2000a: 707-08) :

Un element clau en l'adoctrinament de les dones va ser la Sección Femenina del Movimiento⁴⁴, aquesta organització és fundada el 1934, per Pilar Primo de Rivera, germana de José Antonio Primo de Rivera, fundador de la Falange i filla del dictador Miguel Primo de Rivera.

La Sección Femenina (a partir d'ara SF), es mou en una ambivalència entre la promoció de l'ideal franquista i catòlic de la dona-mare sotmesa al baró en límits que avui ens

⁴³ A diferència dels casos dels règims fascista italià i nazista a Alemanya, la relació del franquisme amb l'Església va ser notablement més estreta i que aquesta va adquirir una força tal que ens permet parlar d'una autèntica religió d'Estat. El poder combinat d'Església i Estat franquista, combinat amb el perllongament al llarg de 40 anys del Règim, va tenir un impacte a la vida quotidiana de les persones que sembla molt més alt que el que s'atribueix als altres règims mencionats (Laqueur, W.1996 : 94-99)

⁴⁴ Como correspondía a una organización integrante de Falange Española su nombre completo era Sección Femenina de Falange Española y de las Juventudes Obreras Nacional Sindicalistas.

semblen inversemblants⁴⁵ i el model falangista de dona pública, conservat per les elits dirigents fins a la seva dissolució l'any 1977. (Rodríguez López, (2002: 492)

L'enculturació nacional-sindicalista i catòlica es va dur a terme de forma massiva a través de una vasta xarxa d'actuacions que anaven des de els cursos de la popularment coneguda com a F.E.N. (Formación del Espíritu Nacional) assignatura obligatòria durant el batxillerat que estava en mans de militats del Movimiento, tant masculins com femenines. Altres activitats formatives es duïen a terme de forma itinerant pels pobles a través de les “Cátedras de la Sección Femenina”⁴⁶, a través dels Coros y Danzas, o del Servicio Social. Aquest era un servei femení que a la pràctica resultava obligatori per les dones menors de 35 anys, ja que sense haver-lo complimentat no es podia obtenir el passaport ni inscriure's a la universitat, o obtenir el carnet de conduir⁴⁷ per exemple. Es calcula que entre 1937 i 1977, tres milions de dones de entre 17 i 35 anys van fer el servei social. En els seus millors moments la SF va arribar a tenir 600.000 afiliades, cap els anys 60, malgrat un intent important d'adaptar-se als canvis i d'oferir una imatge més “moderna” de les dones per tal de seguir mantenint el lideratge, la SF va iniciar el seu declivi que va culminar amb la dissolució el 1977 per part d'Adolfo Suárez⁴⁸.

⁴⁵ Algunes mostres de les consignes i consells que reforçaven aquesta imatge de subordinació en tots els camps, inclòs es de la sexualitat al baró, apareixen en l'article publicat a El País del 10 de maig de 2009, signat per Tereixa Consteira i que du el títol “Con un pequeño gemido basta”. Accessible a http://www.elpais.com/articulo/cultura/pequeno/gemido/basta/elpepicul/20090510elpepicul_3/Tes L'article recull la inauguració de una exposició que amb el títol “Mujeres de Azul” , el Centro Documental de la Memoria Histórica, está duent a terme a Salamanca, sala Sto Domingo, del 28 d'abril fins el 28 de juny de 2009. Exposició que vaig tenir ocasió de visitar el 17 de maig de 2009.

⁴⁶ Tal com descriu Manuel Ortiz Heras (2006: 8) , les “càtedras” consistien en un equip d'instructors i instructoras (de joventuts, de la llar, infermeres, mestres i comandament del partit) que anaven pels pobles amb uns remolcs donant xerrades, cursos i consells.

⁴⁷ El Servicio Social tenia una durada de sis mesos amb una jornada entorn les sis hores diàries. A la pràctica va anar caient en desús i les dones tractaven d'eludir-lo per la via de demanar pròrrogues. Va ser definitivament suprimit el 19 de maig de 1978. (Muñoz, E, 2003: 9)

⁴⁸ Decret Lley de 1 d' abril 1977.

Les dones en la resistència al franquisme:

Des del primer moment en que es produeix la victòria de Franco i l'exili, ja es van organitzar resistències tant a dins com a fora de l'Estat Espanyol. En aquestes resistències les dones van jugar un paper cabdal. La resistència al franquisme va comptar des de el primer moment amb xarxes de dones fent feines que es van mostrar claus per a organitzar resistències. *“El origen de la lucha clandestina de las mujeres, lo encontramos cuando se reunían en las propias puertas de los cementerios y de las cárceles”*. (Romeu Fernanda; 1994:40).

Les dones duïen a terme una tasca de suport des de l'exterior als homes i dones presos. En les difícils condicions de vida de la presó era essencial comptar amb una persona a l'exterior per a facilitar elements bàsics de subsistència, com recorda Jaume Fabre *“Si a les llars la dona era el pal de paller a l'hora d'obtenir aliments, per als presos el menjar que els portessin les dones de la seva família marcava la frontera entre la supervivència o la mort per desnutrició.”* (2007: 156)

Però les dones també van garantir un flux d'informació entre el dins i fora de les presons que va ser clau per al manteniment de les mateixes organitzacions polítiques. (Folguera 1995:221-22)

Els testimonis recollits per Tomasa Cuevas (2004), son imprescindibles per a comprendre el paper que van jugar les dones en el manteniment de la resistència al franquisme i les condicions de vida en el franquisme. La polèmica entre Teresa Pàmies i Dolors Calvet sobre la manca de reconeixement del PCE del treball de Cuevas (Teresa

Pàmies, 2004:22) resulta significativa de la que va ser la posició oficial d'aquest partit i que en certa mida va contribuir a invisibilitzar les aportacions de les dones. D'una banda la contribució de les dones a la resistència era considerada com a complementaria del treball que els homes estaven duent a terme, d'altra banda existia la por que les reivindicacions igualitàries portessin a una divissió interna de les organitzacions. (Di Febo 2006:154) Cuevas presenta al llarg dels tres volums, però especialment al tercer, testimonis que no parlen del treball de reraguarda sinó d'un treball dins d'unitats guerrilleres o del treball clandestí directament dut a terme per les dones els anys quaranta.

Malgrat aquest protagonisme innegable de centenars de dones en tasques de primera línia, en la historiografia de la resistència al franquisme s'ha idealitzat la figura de la "*dona de pres*". Sarasúa i Molinero (2009: 324) plantegen com aquesta imatge de la dona com a esposa abnegada perllonga l'estereotip de gènere, mentre en canvi no es qüestiona que les dones preses no tinguessin fora una xarxa d'homes que les assistissin sinó que eren les mares i les germanes les que mantenien el contacte. Abad (2008: 51) destaca com el genèric masculí per a denominar els presos, ha deixat fora del punt de mira no només la existència de dones preses sinó també que les seves xarxes de solidaritat estaven essencialment formades per dones. L'estigma que van partir en la primera etapa després de la guerra, va conduir les *dones de pres* a crear xarxes de solidaritat entre elles, xarxes que es perllongaven fins a l'interior de les presons, d'uns primers temps de treball espontani, cap els anys 50 es passa a teixir una organització.

Condicions de vida durant el franquisme:

Les condicions de vides d'àmplies franges de la població eren extremament precàries tant en el món rural com a les ciutats⁴⁹. Això i l'anomenat “desarrollismo” dels anys 50 i seixanta fan que existeixi un important flux de migració de les zones rurals de diversos punts de l'Estat: Galícia, Extremadura, Andalusia, Aragó... cap a Madrid i Barcelona i també cap a algunes ciutats del País Basc.. Madrid i Barcelona són dues ciutats que reben aquesta onada migratòria i comencen a viure el creixement d'unes perifèries urbanes. Perifèries que es van conformant de forma caòtica, sense cap planejament urbanístic i bàsicament a partir de l'autoconstrucció als barris de barraques⁵⁰.

Les persones s'agrupaven en funció de la seva provinença, allà on un “*paisano*” o un parent havia migrat i s'havia instal·lat era més fàcil trobar el que avui denominem la cadena migratòria i la xarxa migratòria bàsica per tal d'aconseguir uns mínims. Un d'aquests mínims, naturalment, era l'allotjament. Les barraques en autoconstrucció havien d'estar acabades i amb sostre en una sola nit, ja que de no ser així, l'endemà la Guàrdia Civil les podia demolir. Això representava unificar esforços entre parents i coneguts i establir xarxes de reciprocitat. Així van néixer els barris que anys més tard donarien origen als sectors més combatius del moviment veïnal. Barris de barraques

⁴⁹ Sebàstia Balfour (1994: 38-39) ens proporciona dades molt significatives al respecte, pels anys '40. “El boletín clandestino OPE estimaba el jornal de un obrero del textil de la siguiente manera: Controlador : 47 ptes; Obrero especializado: 32 ptes; Semiespecializado : 29 ptes; Sin especializar: 23 ptes. Una obrera sin especializar en la misma industria y sin derecho a gratificación familiar ganaba solamente 11 ptes. Un tejedor de lana en 1950 ganaba 343, una tejedora 182, ptes.” A l'època de postguerra funcionava el racionament que donava les següents racions per persona: 0,033l d'oli; 0,15 kg pa; 1,124 kg. Patates; 1,009 kg arroç. Mentre que els preus dels productes bàsics (que sovint s'havien d'aconseguir el mercat negre) eren 1 dotzena d'ous: 29 ptes; 1 l. d'oli: 30 ptes. 1 k. arroç 11 ptes; 1 K patates: 4 ptes; 1 K pa 12-17 ptes.

⁵⁰ El barraquisme inicia molt abans a Barcelona. “Els estudiosos senyalen tres grans onades d'immigració a la Barcelona del segle XX. De 1915 a 1935 van arribar 400.000 persones, a la dècada dels quaranta, 200.000, i entre 1959 i 1975, van arribar mig milió de treballadors i treballadores i les seves famílies.” La barraca en autoconstrucció va ser una de les estratègies d'habitatge però no va ser la única, també hi havia altres fórmules com estar rellogats en una habitació (sovint la família sencera) o bé “estar de pensió”. (Andrés Naya “Las Hurdes barcelonines” Carrer106. Maig 2008:16.) Una apreciació del nombre de barraques, en absència de censos fiables és el que va oferir la “Semana del suburbio” celebrada el 1957, unes jornades organitzades per l'Església, on el nombre estimat de barraques era de 10.352 unitats, cal tenir present que en moltes d'aquestes barraques hi vivia un nombre indeterminat de persones. (Equip d'Estudi de les Barraques de Barcelona, Memòria de la construcció de la ciutat. Carrer 106. Maig 2008:15)

sense els mínims serveis sanitaris, carrers sense clavegueram i sense asfaltar, sense aigua i sense llum, sense escoles ni centres sanitaris, ni molt menys transports.

La vida de les dones en aquests barris de la perifèria era extremadament dura. Moltes d'elles treballaven en fàbriques, en el servei domèstic, havien de recórrer grans distàncies per anar a treballar i quan tornaven a casa seva encara els quedava fer feines com anar a cercar aigua a la font, desplaçar-se a comprar a barris propers o altres zones de la barriada, afrontar les tasques domèstiques⁵¹. En aquestes condicions, les primeres lluites veïnals són pels temes bàsics, una escola, un semàfor, un centre de salut i en elles les dones tenen un protagonisme clau.

Les condicions de vida de les dones de classe mitjà tampoc no era fàcil. La guerra va deixar un panorama de dones vídues⁵² i un important desequilibri demogràfic. La vida de les dones, tant quan feien un treball remunerat fora de la llar com quan no el feien, contemplava les tasques de cura (que en ocasions eren delegades o compartides amb altres dones a través de xarxes femenines de veïnatge o familiars o bé a través de pautes familiars flexibles com la co- residència) i les tasques del manteniment de la llar. El treball domèstic era extremadament dur⁵³, rentar els terres de genolls amb l'anomenada

⁵¹ La penúria de les condicions de vida sense aigua, sense serveis sanitaris, en poblats sovint situats en pendents pronunciades, sense transport públic (Montjuïc, Carmel) feia que dones i infants assumissin a més de les tasques domèstiques altres tasques com la de carregar aigua, o bé que els caps de setmana homes, dones i nens treballassin en ampliar o reparar la barraca, o en obres de clavegueram. Per a una descripció es pot veure el testimoni de Manuela recollit per Daniel Gomis a "Digna precariedad y libertad como lujo" Carrer 106. Maig 2008: 23. El 1976 Jaume Fabre i Josep Mª Huertas, descriuen un a un "Tos els barris de Barcelona", en una col·lecció que amb aquest nom va ser publicada per edicions 62 i on abunden en anècdotes de la vida quotidiana en barris de barraques i la forma com les primeres lluites veïnals prenen forma.

⁵² "Si treballem amb xifres reals, segons les dades del cens, el 1940 hi havia Catalunya gairebé quaranta-sis mil vídues més que el 1930. Si es té en compte que el nombre total de dones que hi havia el 1940 era superior només en cent mil al de 1930, l'augment de vídues representa un percentatge brutal en comparació amb el creixement demogràfic. En concret, si el 1930 representaven el 10,5% la població femenina total de Catalunya, en acabar la guerra el 13% de les dones de Catalunya eren vídues. Ras i curt: quasi dues-centes mil sobre un total de poc més d'un milió i mig de dones." (Jaume Fabre; 2007 : 20)

⁵³ Són poques les descripcions de les tasques domèstiques dutes a terme per les dones. Isabel Segura va publicar el 1989 un llibre anomenat Un dia Qualsevol Història de la vida quotidiana de les dones. Que té la forma d'unitat didàctica i que complementava una exposició itinerant que amb el mateix nom va anar

“pedra tosca” (causa de silicosi per algunes dones), o fer la bugada, que requeria estar hores amb les mans dins de l’aigua freda⁵⁴, eren tasques que junt amb les cues de racionament ocupaven llargues hores de la vida de les dones, cal recordar també tasques com anar a comprar el carbó o el gel que mantenia fredes les primeres neveres.

Quantificar el treball remunerat de les dones i la seva aportació a l’economia familiar, esdevé una tasca complexa, tal com posen de manifest Cristina Borderías i Pilar Pérez-Fuentes (2009: 269-308) per problemes tals com el subregistre del treball femení o la invisibilitat d’altres estratègies que es duen a terme dins de l’espai domèstic, per exemple la realització del treball anomenat submergit (fet a casa per encàrrec de les fàbriques, que podia ser ocasional o permanent) o bé tenir ostes a dispesa que va ser una estratègia molt estesa a l’època. Altra opció de treball femení que habitualment no deixa registres és el del treball domèstic per hores en casa aliena. També queden invisibilitats aquells treballs que es registren a nom del “cap de família” però que de fet es duen a terme per la unitat familiar en el seu conjunt, per exemple les tasques del camp o bé del petit comerç.

rotant pels mercats municipals de Barcelona. A Vides de Dona (1990) de Dolors Comas d’Argemir, Iolanda Bodoqué, Sívila Ferreres i Jordi Roca, trobem un estudi etnogràfic que posa de manifest la descripció de les tasques dutes a terme per les dones i els sabers associats a les mateixes. En el llibre de Jaume Fabre, *La presó també era fora*, (2007) trobem una exposició molt detallada dels mateixos així com de les progressives innovacions en aquest camp, la *fregona*, l’aspiradora o la màquina de rentar la roba.

⁵⁴ Els mítica “*penellons*” cantats per Serrat van ser companys de les dones i dels infants fins ben entrats els anys ’60.

Associacionisme femení: “Asociaciones de Amas de Casa”.

Tot i que al llarg del franquisme es van crear alguns grups de dones, en ocasions vinculats a la universitat, amb finalitats essencialment culturals⁵⁵, el primer gran moviment de dones va ser el MDM (Movimiento Democrático de Mujeres) vinculat al PCE. Comença les seves activitats el 1964 i tot i que es crea com a moviment de suport als presos de mica en mica va derivant cap a posicions de defensa dels drets de les dones. (Folguera P; 1995: 236)

“El objetivo del MDM era impulsar la organización de las mujeres españolas para que se interesaran por los problemas generales del país, en especial la demanda de democracia, al mismo tiempo que se trataban los problemas específicos de la mujer. Los ejes de trabajo se centraban en las condiciones de vida de las amas de casa de los barrios populares, afectadas por problemas de falta de equipamientos en los barrios, la discriminación de la mujer en la educación , el acceso de las mujeres al trabajo, la eliminación de normas protectoras que impedían el acceso de las mujeres al mercado laboral y la reforma del Código Civil en los aspectos que sancionaban la inferioridad legal de las mujeres”. (Alonso M, Furio E; 2004: 10)

Les Asociaciones de Amas de Casa sorgeixen al si del mateix règim, a l'empara de la Llei d'Associacions del 1964. Una llei que permet el sorgiment d'associacions de pares,

⁵⁵ Aquest és el cas de l' Asociación Española de Mujeres Universitarias es crea a Madrid el 1953, va tenir delegacions a Barcelona, Oviedo, granada i València (Vindicación Feminista nº 1, juliol 1976: 54). Per a il·lustrar aquests moviments que s'anaven fraguant a l'Espanya de l'època direm que el 1969 es celebra a Madrid un congrés de la *Federation Internationale des femmes de carrières juridiques*, i algunes dones juristes funden la que el 1971 apareixerà com a Asociación Española de Mujeres Juristas. A Barcelona es va crear la Sección de derechos de la mujer, dins del Departament de drets humans de l'Associació d'Amics de NNUU. Aquesta secció el 1968 va adreçar un escrit a les Corts contra la presentació per la Sección Femenina de un projecte de demanava el salari per la mestressa de casa (element que anys és tard serà àmpliament debatut al moviment feminista) (Giuliana Di Febo; 2006:159) Aquest nucli nascut al redós de l'Associació d'Amics de NNUU serà el nucli promotor a Barcelona de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona.

veïnals, culturals, amb la que el Règim pretén canalitzar els ja evidents signes de descontentament de la societat espanyola, però que desborden els seus propòsits.

Quan el 1969 es van crear les Asociaciones de Amas de Casa, moltes dones que pertanyien al MDM van decidir ingressar a les mateixes, dos anys més tard seran expulsades per la seva declaració en favor de la democràcia, i a partir d'aquest moment promouran la creació, als barris populars, d'associacions de mestresses de casa autònomes.

Les Asociaciones de Amas de Casa, creen en 1968 una federació nacional que va reunir en una primera conferència representants de 17 associacions. En 1977, reivindiquen tenir 150.000 afiliades en 47 províncies.

Els seus objectius anaven adreçats a modernitzar la funció de la mestressa de casa i a millorar les seves competències en tant que consumidoras informades. Aquest segon eix les va dur a treballar sobre els drets dels consumidors fins el punt de demanar el dret a ser consultades en les qüestions que les afectaven i per tant a la representació en els llocs de decisió pertinents.

Aquestes associacions, que sovint es van declarar apolítiques, no qüestionaven el Règim ni el model de dona que aquest preconitzava, això va tenir com a conseqüència la tolerància i fins i tot consideració que aquest va mantenir vers les Asociacions de Amas de Casa.

Radcliff destaca com l'aportació de les Asociaciones de Amas de Casa, va ser la de crear uns espais per a un canvi que va permetre conciliar la categoria mestressa de casa amb una forma de pràctica de la ciutadania democràtica. Sortint de l'esfera privada i ocupant un espai clarament públic les dones que van conformar les associacions van dur a terme un procés individual i col·lectiu de canvi i van assentar, junt amb altres moviments socials, les bases pel desenvolupament democràtic. Malgrat aquesta important contribució les seves pràctiques no van quedar legitimades simbòlicament fins al punt de considerar les seves accions com una pràctica de ciutadania.

“What this multi-layered analysis of citizenship and the transition reveals is a complex story that juxtaposes a narrative of subjectivity and empowerment with one of exclusion and invisibility. It helps us to understand how women could both take part and be excluded at the same time, how they both constituted themselves as subjects and suffered as objects of gendered power relations. It demonstrates that "active" citizenship only carries meaning within an accepted discursive framework, while it reminds us that "passive" citizenship can be transformed through action. With this set of contradictions, we begin to see the complex reality beneath the legal transition in women's citizenship, which moved from the openly differential model of the Francoist regime to the equality-based model of the Constitution of 1978. Rather than a simple change in status, the reconstruction of female citizenship during the transition was a dynamic and contradictory process which was not resolved by the Constitution.”(Radcliff, p; 2002: 18)

3. Anàlisis: Les Vocalies de Dones de les associacions veïnals de Barcelona

En aquest capítol tractaré de l'anàlisi dels materials provinents de les entrevistes, contrastats amb altres fonts documentals.

Orígens de les vocalies.

Una dels primers interrogants que em vaig plantejar va ser la discordança existent entre fonts bibliogràfiques que situen les Primeres Jornades Catalanes de la Dona (JCD) com a punt de partida de les Vocalies de Dones (Nash 2007:165) i la constatació que a les Jornades ja hi van participar unes 19 vocalies de dones com a tals a més de les associacions de veïns inscrites de les quals en realitat la representació a les Jornades va ser femenina⁵⁶. A les Jornades ja es presenta una ponència amb el títol “Dona i Barris”. La relació i evolució dels noms adoptats per les vocalies es pot veure a l'annex 1.

La diversitat de denominacions pot correspondre a moments de desenvolupament i consolidació dels grups diferents, a una tàctica dels diversos partits polítics, que van apostar per un tipus o altre d'organització en els primers moments, o a una tàctica de les pròpies dones. En aquest sentit resulta il·lustrativa la nota al peu que la sociòloga MJ Izquierdo que va pertànyer simultàniament a la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de la Vall d'Hebrò i a l'Associació de Dones del mateix nom.

“Se trataba de las mismas mujeres con distintos sombreros. Generalmente funcionábamos bajo el paraguas de la Asociación de vecinos, como Vocalía de Mujeres, salvo que nuestros compañeros objetaran respecto de alguna propuesta, por considerarla demasiado radical o comprometida, en cuyo caso actuábamos bajo el paraguas de la Asociación de Mujeres. Las tensiones entre

⁵⁶ Balletbó (2004:110) afirma que els únics homes assistents a les JCD van ser Joan Colomines i Raimón Obiols.

los objetivos del movimiento ciudadano y el movimiento feminista las resolvíamos diferenciando nuestras acciones”. (Izquierdo 1999:26)

Un article extens de C. Alcalde al dominical del Diari de Barcelona, d'agost de 1975, anomenat *“Los Barrios. Vocalías de mujeres “se admiten niños”*, parla de les “novíssimas vocalías de mujeres”. A l'entradeta de l'article atribueix la creació de les VD al moviment que va representar la declaració per part de NNUU de 1975 com l'Any Internacional de la Dona per part de NNUU.

“... por más que teóricamente neguemos este Año de la Mujer, una cosa habremos de reconocerle al fin, y es que, las mujeres han sabido utilizarlo bien para poner sobre el tapete nacional todo cuanto existía en el silencio, en el temor y, a veces en la clandestinidad nacional. Así nacen las Vocalías...”

Seguidament, Anna Mercader, presentada com coordinadora de les Vocalías de Mujeres, afirma *“En realidad el origen de su formación coincide con el Año famoso. Pero es consecuencia de la imposibilidad de formar organizaciones femeninas legales.”*(*Ibíd*em:12)

S'explica a continuació com l'any anterior (1974) s'havien donat passes per a formar associacions de dones als barris de Ciutat Meridiana o Bon Pastor i es va presentar els permisos però aquests van quedar retinguts. Anna María Martín de Santa Coloma diu: *“Por eso nos hemos decidido por las Vocalías dentro de las Asociaciones para las cuales no necesitamos ningún permiso.”* Berta Hernández, de la Vocalía de Bon Pastor explica que *“Nuestra vocalía se formó sobre la Vocalía de Cultura que ya existía dentro de la Asociación de Cabezas de Familia. Y como no había ninguna mujer dentro de la Asociación, al no ser cabezas de familia, el año pasado presentamos los estatutos para una Asociación de Amas de Casa. Trámite que se vió bloqueado”.*

L'article menciona vocalies de dones a Trinitat Nova, Carmel, Ciutat Meridiana, Turó de la Peira, Gràcia, Sants, Bon Pastor, Sant Andreu, Trinitat Vella, a més de les de L'Hospitalet i Santa Coloma.

El Mundo Diario del 26 de maig de 1976 (dia d'inici de les JCD) publica un article titulat *"En diversos barrios Asociaciones de mujeres apoyan las "Jornades catalanes de la Dona" "*". Entre altres es cita l'Associació de Dones del Maresme⁵⁷ de la que es diu

"La asociación, que actúa independientemente de la asociación de vecinos, mantiene no obstante contactos con la misma pues algunos problemas que abordan ambas asociaciones les son comunes. Este es el caso de las cuestiones urbanísticas y de enseñanza por ejemplo. Sin embargo, hasta el momento la Asociación de Mujeres de Maresme se ha dedicado a programar una serie de charlas que abordan temas tales como la carestía de la vida, sexualidad, familia, trabajo."

Les fonts orals situen també, el naixement de les vocalies almenys un any abans de les JCD, es a dir cap a l'any 1975. Aquest seria el cas de Gràcia, Conxa García explica com la vocalia de dones sorgeix per iniciativa seva i d'altra companya, però en aquest cas no es qüestiona la pertinença de la vocalia a l'Associació de Veïns. El cas de la Vocalia de Dones de Gràcia, que està prou documentat a través de cartes, cartells, tríptics i articles al butlletí de l'Associació de Veïns Vila de Gràcia, ens permetrà anar seguit l'evolució del grup fins a la consolidació de la vocalia, per això el prendré com a referent.

CG "Jo estava a la vocalia d'urbanisme i una companya de la vocalia d'urbanisme que es diu MT doncs ens vam assabentar de tota aquella cosa de.... bueno, va venir arrel d'un congrés de dones que es va fer a Cuba, i ens van

⁵⁷ Barri de Barcelona del Districte de Sant Martí.

arribar aquí les notícies, no? I vam començar a pensar, de que bueno, que també com a dones teníem unes reivindicacions específiques i que hi podíem fer alguna cosa i a partir d'aquí doncs es va... vam promoure la vocalia dins de l'associació de veïns, de fet, em sembla que vam ser una de les primeres que es va fer. I no recordo el mes exactament però era primers de l'any.... a primers de l'any 1975.”

Conxa García era a l'època militant del PSUC de l'agrupació de Gràcia. La vocalia, va participar activament a la preparació de les JCD, tal com es recull a l'entrevista.

CG: *“El 76, però ja et dic nosaltres ja portàvem un any i pico treballant, no? I vam participar amb... o sigui, que es fes, aquestes jornades. O sigui en la organització d'aquestes jornades, igual que vam participar pues en la creació de la Coordinadora Feminista ...”*

Al nº6 del butlletí de l'Associació de Veïns Vila de Gràcia de juny-juliol de 1975, es publica, a la pàgina 15, un article breu sobre l'Any Internacional de la Dona. L'article al·ludeix a una carta publicada a Madrid per un seguit d'entitats entre elles l'Asociació Castellana de Amas de Casa y Consumidoras, la Hermandad Obrera de Acción Católica, el club de Amigos de la UNESCO, las respecte de les oficials afins al règim Asociaciones de Amas de Hogar de Tetuán y Getafe. En aquesta carta-manifest les entitats signats denuncien l'Any Internacional de la Dona per ser paternalista al temps que es demanen canvis legislatius, l'eliminació de les situacions de discriminació de la dona i la creació de serveis comunitaris⁵⁸. La ressenya de la Vocalia de Dones de Gràcia acaba tot dient *“A raiz de esta carta que se pasó a firmar por la Asociación, un grupo de personas de la misma creímos que era un buen punto de partida para empezar a trabajar sobre el problema -en general- y en concreto de nuestro barrio”*. A

⁵⁸ Les entitats signants de manifest van editar també un fulletó-programa dedicat a l'Any Internacional. El manifest esmentat apareix també al nº 6 de la revista Posible de 1 de febrero de 1975 amb el títol “Contribución al Año internacional. El manifiesto de las Mujeres.”

continuació anuncien un cicle de xerrades els dies 4, 11 i 18 de juny a la Parròquia dels Josepets, sobre Discriminació general de la dona (a càrrec d'Amparo Moreno); Problemàtica sexual femenina (Carmen Albareda) i la Dona davant de la llei (Magda Oranich). Acaba l'article amb una crida a la col·laboració

“Toda persona interesada en ésta problemática y que desee colaborar con nosotros en buscar nuevas iniciativas para trabajar en el barrio, nos encontrará todos los martes a las 10,30 en la Parróquia dels Josepets (preguntar por Conxita [Conxa Garcia])”.

Veiem doncs com pel cas de Gràcia el que sembla haver actuat com element catalitzador va ser, abans de les JCD, l'Any Internacional de la Dona. Un any abans de les JCD ja existeix un grup amb prou capacitat com per organitzar un cicle de xerrades. És interessant remarcar el fet que a la crida es faci servir el plural en masculí quan les vocalies eren espais concebuts com exclusius per dones. Així es posa de relleu per exemple en l'article abans esmentat de C. Alcalde, escrit només un mes més tard que el del butlletí de l'AVV Vila de Gràcia.

La idea que les vocalies havien de ser exclusivament de dones va estar molt arrelada des dels inicis. La cautela expressada per les dones de Gràcia sembla respondre més aviat a la prudència de no restringir la convocatòria només a les dones per a evitar el rebuig. Finalment l'article de les dones de Gràcia també resulta il·lustratiu d'una pràctica que Martínez i Muntada recull pel cas de les associacions veïnals de Sabadell, les constants demandes de persones voluntàries, que en opinió de l'autor ens parlen de *“un grau d'obertura considerable, en el qual coincideixen la necessitat d'efectius i el taranna democràtic”* (Martínez i Muntada 1999:112).

El febrer de 1976, tres mesos abans de les JCD, el grup de dones de l'AVV Vila de Gràcia (encara sense nom propi) organitzava un cicle de xerrades els dies 6, 13 i 20

sobre “La dona i el treball dins i fora de casa”. El cartell està signat per l’Associació de Veïns Vila de Gràcia. Cal tenir presents possiblement degut a les restriccions legals del moment, el cartell du dipòsit legal i les activitats que implicaven assistència de diverses persones requerien la sol·licitud (i obtenció) dels corresponents permisos per part de l’autoritat governativa. Sovint a més assistien policies de paisà per a escoltar el que es deia, els “socials”, en al·lusió a la Brigada Político Social. Queda constància documental de la sol·licitud per part de l’AVV Vila de Gràcia de dos d’aquests permisos.

Al butlletí de l’AVV Vila de Gràcia, d’abril de 1976, un mes abans de les JCD, s’anuncia la creació de la Vocalia de Dones com a tal. Respecte de la participació de la Vocalia de Dones de Gràcia a les JCD, hi ha cartes que es creuen entre la vocalia i l’Associació d’Amics de NNUU que va ser l’entitat que va donar el marc legal per tal de preparar les JCD. Dues de les cartes corresponen a una primera invitació genèrica i una segona acompanyada d’un programa. La tercera correspon a la inscripció de la vocalia. També apareix entre la documentació una acreditació d’assistència a les Jornades a nom de la “Vocalia de Dones Vila de Gràcia”. El dia 11 de juny de 1976, dos mesos després de les Jornades, la Vocalia de Dones va dur a terme una taula rodona convocada a través de cartells, amb el títol “Jornades Catalanes de la Dona: Perquè aquestes jornades? Perquè un moviment de dones?” i s’afegeix que “parlarà la Vocalia de Dones de l’Associació de Veïns Vila de Gràcia.

Un altre exemple que ens mostra vocalies de dones actives abans de maig de 1976 (JCD) és el que trobem al diari La Vanguardia, en una notícia breu, apareguda el 6 de gener de 1976 informant que *“Un niño murio en Ciudad Meridiana por falta de un semáforo. La vocalia de mujeres del barrio había prevenido en noviembre a la alcaldía contra la posibilidad de que este hecho se produjera.”* En el text s’informa que la

Vocalia de Dones de Ciutat Meridiana havia enviat a l'alcalde Viola un escrit sol·licitant la instal·lació d'un semàfor. Les lluites pels semàfors van ser de les més importants del moviment veïnal, i van ser dutes a terme fonamentalment per dones i infants. La notícia de La Vanguardia ens presenta un grup de dones organitzat ja a finals de 1975 ja que és el 20 de novembre del 1975 quan fan arribar a l'alcalde el seu escrit.

Vocalies de dones o associacions de dones?

La disjuntiva entre crear un moviment de dones als barris, autònom, a partir d'Associacions de Dones o bé entrar a les Associacions de Veïns com a Vocalies de Dones va formar part d'un debat més ampli sobre si les vocalies de dones s'havien d'ocupar dels problemes generals dels barris, escoles bressol, manca de semàfors, serveis sanitaris, escoles o problemes globals com la carestia de la vida. Problemes que no eren exclusius de les dones i que pel fet de reivindicar-los les dones apareixien com fruit de la divisió sexual del treball i continuació del seu rol de cura; o bé s'havien d'ocupar únicament de problemes específics de la dona: dret al propi cos, anticoncepció, lleis i pràctiques socials discriminatòries, relacions de subordinació, etc.

Entre els materials proporcionats per la VD de Gràcia, es troba un text mecanografiat que du per títol *"Por unos grupos de mujeres auténticamente feministas"*. Aquest document mecanografiat, proposat per una vocalia el nom de la qual ha estat tatxat (possiblement la VD de Sagrada Família, segons altres fonts) es valoren els avantatges i inconvenients de cada opció. D'una banda es diu, que treballar dins de les AVV com a vocalies pot assegurar que la VD no s'especialitzarà en problemes que no siguin específics de la dona, ja que les associacions compten ja amb vocalies que tracten aquests problemes, afegeix *"la tarea de la Vocalía de mujeres sería colaborar con las*

otras incidiendo con sus planteamientos propios”. També es considerava un avantatge que “*los otros grupos de la Asociación de Vecinos irían asumiendo a su vez la problemática de la mujer*”. Es a dir apareix la intenció de treballar al si d’una organització mixta per tal de donar extensió a les idees feministes.

Pel que fa als inconvenients, es parla d’una possible “*pérdida de autonomía (cosa que se ha dado en la práctica)*”. La por era es transformessin en les seccions femenines de les associacions de veïns o bé que les dones del barri tinguessin reticències en anar a una organització mixta.

En canvi de les Associacions de Dones, es diu que l’avantatge és precisament atreure a les dones del barri pel fet de ser associacions exclusivament de dones. Com a inconvenients les dificultats de coordinació amb les altres entitats del barri amb reivindicacions comunes, que es tanquessin al seu món particular o que, en haver d’atendre les dues vessants (problemàtiques pròpies i genèriques o socials), es sentissin desbordades de feina i caiguessin en una especialització en una sola de les dues vessants esmentades. Nash (2007: 166) atribueix la promoció d’aquest debat al PSUC i al MCC.

Al número 6 de la revista Vindicación Feminista (1 desembre 1976) es publica un article a la secció “Barrios”, signat per Empar Pineda, que du per títol “*Por unas vocalias de mujeres auténticamente feministas*”. L’article es basa en els escrits de dues vocalies de dones, la de Sagrada Família (que va obrir aquest debat a les Jornades Catalanes de la Dona de maig del mateix any) i la de la Vocalia de Dones del Barri Gòtic.

El text de la VD de Sagrada Família, reprenent un argument crític vers la ponència de “Dona i Barris”, presentada a les Jornades Catalanes de la Dona, planteja la diferenciació entre unes activitats tendents a l’alliberament de la dona, i d’altres que tenen finalitats de millora de les condicions de vida de les persones però en les que les

VD no haurien de dur la iniciativa “*sino que más bien tendrían que jugar el papel de conciencia crítica feminista*” (Pineda 1976:64). Resum l'autora del text:

“De este modo, después de denunciar la trampa [en l'original en cursiva] en la que habitualmente caen estas vocalías (de centrar sus esfuerzos en la lucha por mejoras no estrictamente feministas como guarderías, zonas verdes, carestía de la vida, ambulatorios, etc.) y de responsabilizar en buena parte de ello al enfoque erróneo de estas cuestiones por parte de los partidos políticos, concluyen lanzando la alternativa más arriba recogida de: VOCALIAS DE MUJERES AUTENTICAMENTE FEMINISTAS⁵⁹.” (Ibidem)

La VD del Barri Gòtic per la seva banda, també informa, sense entrar en consideracions de graus de feminisme, que les tasques que es plantegen són: “*Voluntad de querer llegar a todas las mujeres del barrio. No perder de vista los problemas reales. Huir de planteamientos intelectualistas. Creación de servicios muy concretos: de ayuda jurídica, de información sexual, etc. Para las mujeres del barrio*” (Ibidem)

L'article, es tanca destacant allò que els dos grups tenen en comú, que en paraules de Pineda, pesaria pel judici que les vocalies de dones són els “*cauces asociativos válidos para llevar adelante en los barrios una lucha específicamente feminista*”. (Ibidem)

No es tractava únicament d'un debat teòric, a aquelles vocalies i associacions on hi havia dones del PSUC el debat sobre la doble via era ben present i no sempre les dones del partit tenien una posició única, tal com afirma Lourdes Ponce:

LP. “*I després dins del PSUC sí que hi havia les dones, jo ho dic perquè en concret quan vam muntar nosaltres la vocalia va haver-hi una baralla que hi havia interna dintre del PSUC que una gent plantejava les vocalies de dones amb contingut més feminista per així dir-ho i les altres que no que plantejaven el tema de les vocalies que deien de Carestia de Vida...*”

⁵⁹ En majúscules a l'original.

Després de les JCD es planteja una doble opció organitzativa del moviment feminista. Es crea com a sortida unitària la Coordinadora Feminista que estarà formada per vocalies de dones i grups feministes com el Col·lectiu Feminista, LAMAR, l'Associació de Dones Divorciades, ANCHE, el Grup de Planing Familiar (posteriorment DAIA), Grups de les diferents facultats universitàries, Dones de Banca, Dones de CCOO, Col·lectiu de Self Help, Dones de l'ICESB, Dones Lliures i UPM; d'altra banda el Partit del Treball (al que pertanyia Anna Mercader, opta per la creació de l'Associació Catalana de la Dona, que es funda el 23 de juliol de 1976 i es legalitza el 1 de març de 1978. (Nash 2007:147) La Vanguardia de l'11 de juny informa, a la pàgina 35, de les reunions dels dos col·lectius.

La Coordinadora Feminista es constitueix el 1976 després de les JCD i celebra la seva primera Assemblea el 30 de gener de 1977, al palau de Congressos de Montjuïc amb l'assistència de 400 dones (Nash 2007:148). La premsa es va fer ressò, el dia 31 de gener trobem articles al Tele/Exprés, que titula *“Las feministas de Barcelona reorganizan su movimiento”* o a l'Avui que també subratlla la idea de la reorganització, *“Feministes: Reorganització del moviment. Ni partits ni homes: principi que subscriuen majoritàriament les dones”*. L'article de l'Avui, explica que l'Associació Catalana de la Dona va ser objecte de crítiques (recollides en un comunicat que es va fer públic en finalitzar la trobada) i les seves representants expulsades de l'Assemblea.

També es fa públic un comunicat (que no té data però que es pot situar en el mateix període constituent de la Coordinadora Feminista) en que donen publicitat a les vocalies i grups que la componen amb les respectives adreces al temps que afirmen el seu caràcter unitari i independent dels partits:

“A més de l'Associació Catalana de la Dona hi ha d'altres grups de dones que treballen per l'alliberament de la dona. Tots aquests grups es troben

setmanalment en una Coordinadora per tal d'arribar a constituir, tot ajuntant experiències i esforços, un Moviment de la Dona Unitari, autònom dels partits polítics i democràtic, tal com es va quedar a les Jornades Catalanes de la Dona. Si us interessa informar-vos del que fan o participar-hi, sapigueu que de moment funcionen els següents: [s'adjunta el llistat dels grups amb telèfons i adreces]” (Anònim: sd)

La taula annexa 1, permet comparar les vocalies i grups de base territorial de Barcelona que van participar a les JCD i les que pocs dies més tard apareixen signant el document informatiu sobre els grups de la Coordinadora Feminista mencionat a dalt. Respecte de les inscrits a les JCD apareixen nou vocalies “noves”, tot i que cal advertir que, per exemple de la de Maresme tenim constància (atès que forma part de l'article abans mencionat de Mundo Diario 26 maig 1976) que existia ja en celebrar les JCD. Apareixen altres vuit vocalies que no apareixen a la relació de grups que van participar a les JCD, que serien les de Casc Antic, Sant Gervasi, Barri Gòtic, Montbau, Sarrià, Besós, Sud-Oest del Besós i La Pau.

Impuls polític a la creació de Vocalies de Dones dins de les Associacions de Veïns.

Hi ha consens que la iniciativa de la creació de vocalies de dones a les associacions de veïns va partir del PSUC. M.A. Expósito planteja que:

“La reunió de dones que es va fer a l' església del Port de la Zona Franca, el mes de juliol de l'any 1972, va significar car la trobada i el punt de partida del nucli que va donar el impuls al que va ser l'important moviment feminista a Barcelona i també a Catalunya, organitzat en vocalies de dones, centres socials, etc.” (Expósito 1998: 268)

L'autora situa els antecedents en el MDM⁶⁰ dels anys seixanta, diu que es va decidir crear vocalies de dones dins de totes les associacions de Veïns i dels sindicats i afirma :

“A l’any 1973 hi havia presència organitzada i vocalies de dones a pràcticament totes les associacions de veïns, centres socials, sindicats, etc. de tota Barcelona, comarca i nuclis organitzats a diversos punts de Catalunya”. (Ibidem: 269)

De moment, no he trobat evidències de vocalies anteriors a l'any 1975 a Barcelona.

Assumint el paper important del PSUC en la creació de les vocalies de dones destaca el fet que a Barcelona aquest partit va optar per crear una organització autònoma i unitària, a diferència del cas de Madrid i del d'altres ciutats. Així ho explica Empar Pineda:

EP *“Però a Catalunya ... hi havien les vocalies, que formaven part de la Coordinadora però eren vocalies, o la Secretaria de la Dona de CCOO o DAIA per exemple, o les vocalies que també formaven part de la Coordinadora però en canvi a València, a Sevilla, a Bilbao, eren Assembles de Dones, una assemblea de dones per ciutat. Llavors clar la fórmula d'organització de Catalunya per mi va ser una fórmula molt positiva perquè va permetre facilitar el compartir un espai entre totes les feministes.”*

Conxa García situa la creació de la seva vocalia abans que el PSUC fes l'opció per a promocionar aquesta fórmula organitzativa:

CG *“Però això va ser posteriorment aquestes dates que jo et dic perquè, ja et dic, nosaltres no vam ser la primera, vam ser la segona que es va crear de motu propi, no? Llavors, bueno, jo mateixa, dins de l'agrupació del PSUC de Gràcia, doncs, clar, vaig portar aquesta... aquesta reivindicació de dones, no? Perquè tu saps, aleshores els partits no tenien allò aquest vessant no el contemplaven, no?”*

⁶⁰ Movimiento Democrático de Mujeres, impulsat pel PCE i PSUC. Veure capítol 2. Secció “Antecedents...”

I va ser arrel d'això que el van contemplar, no?"

Tot i el fort protagonisme que va tenir el PSUC en la promoció de les vocalies de dones, altres partits de l'esquerra també es van implicar de forma important tant en la participació a les JCD com en el desenvolupament posterior de les VD. Lourdes Ponce ho recorda així:

LP... *"No, jo dic que a Nou Barris va ser gent de Bandera Roja la que va plantejar el tema i van anar, van anar, precisament jo la informació la rebo, de les Jornades, en les reunions que fèiem de Nou Barris, eh.. de la junta de Nou Barris, per les dones de Bandera Roja que hi havia bastantes, a Nou Barris, eh..."*

Les Jornades Catalanes de la Dona representen per a les dones dels partits de l'esquerra (més tard anomenada extraparlamentària, aleshores encara no hi havia hagut eleccions democràtiques) la descoberta d'un camp d'acció política que a més els va canviar la vida. Així les dones dels partits no només recuperaven un àmbit d'actuació, el feminisme, llargament oblidat pel conjunt de les organitzacions d'esquerres sinó que al mateix temps aprenien a reinventar-se elles mateixes, a trencar motllos.

EP *"Jo penso que si, que les dones de la Lliga, tant de la LCR com de la Lliga i pensant en la Rosa de Sants que era de la Lliga Comunista i va tenir un paper important, i la gent del MCC i de Bandera Roja, hi havia poques però vaja, jo penso que vam fer una tasca... en particular la gent del MCC, que acabàvem de descobrir el feminisme, no així la gent de la LCR, i nosaltres estàvem amb una emoció al cos, a l'ànima i a tot a arreu amb l'haver descobert algo tan fenomenal com el feminisme que ho volíem transmetre, ho volíem transmetre a les dones, però als homes també. El feminisme per l'MCC era, com per la resta dels MCs de l'Estat Espanyol, era importantíssim, era una qüestió molt bàsica*

en el món ideològic i a la pràctica i penso que això es notava, es notava als llocs, es notava a les vocalies, a Comissions Obreres, no es casualitat que la gent que coneixem d'aquestes organitzacions,molta de la gent era companya i no volíem deixar fora cap de les coses que estaven a l'agenda feminista”

Aquesta idea que la transformació social de les vides de les dones era imprescindible s'ajuntava amb la idea que calia un espai propi per a lluitar pels drets negats de les dones i aquest va ser l'element aglutinador en paraules de Txelo García de la Vocalía de Dones del Carmel:

TXG: *“Al nuestro, en concreto al Carmel, el Carmel era quizás a lo mejor... a ver, había las mujeres que estábamos en los partidos políticos, algunas mujeres que no estaban en ningún partido político, pero básicamente, lo qué, en general, incluso las mujeres de los partidos, la idea era un poco que nosotras necesitábamos un espacio específico para hablar de los temas específicos de las mujeres.”*

Es adir, les Jornades no representen tant el punt de partida de les vocalies, que com he mostrat ja s'havien creat abans, com una presa de consciència de les dones que militaven als partits d'esquerra, que eren un espai de treball polític pel desenvolupament del feminisme.

TXG: *“... pero posiblemente lo que sí que puede ser que sea verdad, que por ejemplo, sobretudo las mujeres que veníamos de la doble militancia, cuando teníamos el debate aquel, de la doble militancia, ¿he? Dentro de los partidos y tal.... puede ser que sí que sea verdad que de alguna manera las Jornadas Catalanas sean como un arranque, ¿no? De decir vamos a consolidar esto aunque hubiera esta inquietud, y aunque fuéramos... pero que sí que sería un poco, a partir de allí, donde se empezaron a consolidar más, como grupos con*

más potencia, digo yo, ¿he? Yo creo que si a ver, nuestro grupo empezó a tomar, a ver, incidencia en el barrio y todo esto a partir de las jornadas.

El lideratge del PSUC no significa que el conjunt del partit fes aquesta opció que va ser impulsada per algunes dones, mentre que d'altres dones seguien apostant per grups de dones (associacions de mestresses de casa o vocalies) més centrades en la carestia de la vida o en reivindicacions d'equipaments. Aquestes discrepàncies, van donar lloc a problemes que més tard es van manifestar com a discrepàncies amb les juntes de les associacions i fins i tot van provocar la ruptura amb l'associació de veïns, o bé enfrontaments entre dones de les VD amb dones que formaven part d'altres vocalies. Demostrar que no es deslligaven de la lluita general va exigir de les dones militants en partits, el doble esforç de mantenir-se dins de l'organització de dones i de l'organització mixta al mateix temps.

LP “No, no el debat, jo penso que el debat pel que es feia la crítica o el perquè no es volia era precisament per la contradicció que suposava el posar al davant, presentar en una entitat com una associació de veïns, com un partit, com una entitat del que fos, la realitat de les dones i que ho tinguessin d'assumir. O sigui la situació de les dones era tan endarrerida, tenien tanta raó, que era posar-los en evidència una cosa molt clara, i si volien pelear o no... I clar, la gent moltes vegades dels partits i del PSUC o inclús de la OIC o de altres partits, deien, no, no primer la revolució i després lo altre, i clar les dones deien no, no la revolució no es fa si no es fa a la vegada la revolució de les dones... I això va costar pues que clar, va haver-hi dones que no se sentien gens identificades amb el moviment veïnal o amb el moviment sindical i només volien... però això era una opció de les dones i no precisament les militants, eh? I precisament les militants per demostrar o per fer veure i per fer aquesta baralla, per que

s'assumís la realitat de les dones, i s'abanderés dintre del moviment polític van ser les que van estar a les vocalies o a les secretaries de la dona i a la vegada pues, en el sindicat o a la vegada en l'associació de veïns..."

En una entrevista que María Favà fa a María Angeles Rivas, militant del PSUC i presidenta de l'Associació de Veïns de Nou Barris, al N° 3 de Vindicación Feminista de setembre de 1976, aquesta afirma que

"En general las vocalías de mujeres- y en 9 Barrios también, no te creas- se ocupan de la carestía de la vida, de las guarderías y de las tareas que están directamente relacionadas con las tareas que la sociedad marginadora ha asignado a la mujer (...) Aparte creo que las vocalías de mujeres aparte de servir para la organización de las mujeres, deben integrarse en la lucha general. En barrios como Canyelles, periféricos, lumpistas, analfabetos, es, muy difícil por no decir imposible, introducir de entrada el problema reivindicativo de la mujer, del aborto, e incluso el de la igualdad de derechos. Te topas con el fetichismo. Es preciso ir despacio y a pequeñas dosis elevar el nivel de exigencia y de reivindicación." (Favà 1976:59)

Rivas s'equivocava i com veurem les vocalies en pocs mesos van encapçalar la lluita pel dret a l'avortament entre altres reivindicacions. La seva posició mostra les prevencions del PSUC a una radicalització excessiva de les vocalies de dones, la mateixa prevenció que recull un document intern del PSUC, presentat a l'Assemblea de Barcelona l'octubre de 1976:

"Ens cal entendre que una dinàmica general té el seu ritme, i les seves necessitats i si no les potenciem en aquests moments –campanyes, casal de la dona, etc.- el moviment de base llanguirà i no sols no sortirà de les quatre parets del barri, sinó que a la llarga, serà el reducte de l'avantguarda feminista

de cada lloc, o bé molts esforços es fondran només en lluites reivindicatives – urbanisme, guarderies, sense una perspectiva més global” (citat per Nash 2007:148)

Característiques i formes organitzatives.

Incorporació a la vocalia

Entre les dones entrevistades l'itinerari més freqüent va ser el d'entrar primer a l'Associació de Veïns i més tard incorporar-se o bé crear la vocalia de dones. En el cas d'Assumpta Albà, que a l'època era assistent social a la parròquia de Sant Medir a Sants, la seva integració a la vocalia passa, com en el cas que relatava Conxa García, per la pertinença primer a la vocalia d'urbanisme, i és més tard quan s'integra en un grup que ja funcionava:

AA: *“Sí. Aleshores jo, ja funcionava el grup i hi havia molts grups aquí al centre social i quan jo m'hi vaig posar, que va ser després del grup d'urbanisme, ja funcionava i me'n recordo que jo vaig anar en una xerrada sobre avortament o així, i llavors em vaig integrar. Que feien xerrades aquí. I llavors estàvem intentant iniciar que vingués més dones de fora, del barri. I vam fer una pel·lícula que va tenir molt d'èxit que era “La sal de la tierra” i llavors inclús hi havia guarderia, i després ho vam parlar i alguna gent així normal del barri es va integrar amb el grup aquest de les dones i era “Vocalia de dones”.”*

En el cas de Carolina Costa i de la Vocalia de Dones de Poble Sec, la seva incorporació és anterior a les JCD i a més ella prové d'un grup de joves vinculat a la parròquia, el que serà un dels itineraris freqüents, ja que cal recordar que junt amb els partits polítics, els moviments cristians de base van ser grans promotors de moviments juvenils i del

moviment veïnal (Martínez i Muntada 1999).

CC “A veure això va ser abans de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, que jo vaig començar... aterrava aquí, per Poble Sec, jo vivia a Peu de Funicular, a Vallvidrera, que justament, arrel de tornar de Mèxic, jo tenia 12 anys quan vaig venir aquí, i no m’acabava de trobar amb gent i amb 15 anys a partir de l’Oriflama, vaig connectar amb un grup de gent que eren de Poble Sec, vaig estar a Santa Madrona, com tants grups d’aquests de joves que s’emparaven a l’Església, llavors, a partir d’aquí vam començar a tenir el grup de joves contactes amb l’Associació de Veïns i a partir d’aquí va començar que hi havia un petit grup de dones a l’associació de veïns i aleshores m’hi vaig incorporar allí. Aleshores a mi les Jornades Catalanes de la Dona em van impactar molt, i bueno, a partir d’aquí la vocalia de dones vaig estar 15 anys...”

Un cas similar és el de Montse Benito, que també il·lustra el pas d’un moviment juvenil cristià de base a un partit polític, l’associació de veïns i després a la vocalia de dones.

“MB: Jo estava a Trinitat, o sigui, en el meu barri vaig començar jo a treballar en el centre social Trinitat (...) Trinitat Nova. Que hi havia tot un moviment allà, pues de gent jove vinculat al que era una església... hi havia el un capellà que havia vingut del Camerun i llavors pues havia creat tota una xarxa de conscienciació social i tal... De fet, jo és que venia de Santa Coloma de Gramenet on hi havia hagut un moviment molt important en els instituts, a nivell de moviments cristians, en la HOAC... saps allò que t’obres al barri... i sí, però a nivell polític, el primer partit polític on vaig estar organitzada va ser a ‘Bandera Roja’.”

En altres casos, per exemple en el cas de Patrocinio Herrero o bé en el de Núria Tort, la seva incorporació va ser directament a la vocalia de dones, sense passar prèviament per l'Associació de Veïns, aquesta fórmula va ser la que va incorporar a moltes dones, sobre tot cap els anys 80, amb les vocalies ja consolidades.

Un contraexemple el trobem en el cas de María Castaño, a Cerdanyola, María comença treballant a l'Associació de Veïns de Fontetes cap a l'any 1976, aleshores es tractava d'una de les Associacions més actives del Vallès, en un època de gran conflictivitat obrera. Arrel de la denuncia que fa el Grup de Dones Feministes de Cerdanyola (que anys més tard prendrà el nom de "El Safareig") contra l'ús de majorettes a la festa major del barri, María comença els seus contactes amb aquest grup. El grup de dones feministes era independent de les associacions veïnals de Cerdanyola, tot i que al llarg de la seva trajectòria va mantenir interlocució permanent amb aquestes amb la finalitat d'obtenir suports en les seves reivindicacions.

Base territorial

Igual que les associacions veïnals que les van aixoplugar, les vocalies de dones van tenir una base territorial. La proximitat, l'arrelament al barri i la capacitat per a detectar les necessitats concretes de les dones, els seus "interessos pràctics" o la capacitat de "tocar de peus a terra" com apareix en algunes entrevistes, van representar els seus trets d'identitat, junt amb el funcionament horitzontal, democràtic i obert al barri. Són elements que compartien amb la resta del moviment veïnal. M. Castells (1992: 25) destaca també la capilaritat del moviment veïnal, es a dir la difusió en el teixit social, major que la d'altres moviments socials o que la dels sindicats.

EP "Jo estic d'acord amb aquesta idea de la capilaritat perquè d'una banda és

cert que el moviment veïnal i les Associacions de Veïns a l'experiència de Catalunya i a l'experiència de Barcelona i de tot l'entorn de Barcelona, jo penso que van ser organitzacions amb arrel social, es a dir no eren estructures burocràtiques sinó que eren entitats arrelades, els seus líders naturals eren persones arrelades, això d'una banda, i les dones també, les dones que estaven a les vocalies, inclús molts dels líders eren dones. Moltes de les dones que van fer l'esforç de crear les vocalies eren dones que estaven arrelades al barri, la gent sabien qui eren, on vivien, hi havia fins i tot un control social que podia ser ofegador en certs moments.”

Aquesta posició propera a les necessitats col·lectives i de les dones del barri va fer que més enllà dels debats polítics sobre les característiques de les vocalies aquestes, almenys pels casos analitzats a Barcelona, combinessin les demandes més pragmàtiques, escoles bressol, centres de planning, amb les d'arrel més feminista, conquesta de drets: divorci, despenalització de l'adulteri, avortament, dret al propi cos.

CG: *“Potser aquesta cosa més d'arrelament del territori, no? de lluitar per una cosa més concreta, que potser no és tan feminista, que potser no és tan feminista, anem a dir, no? Però que per arribar a les dones dels barris, era important. Perquè el problema de demanar guarderies, o demanar que el barri estigués millor, perquè al fi i al cap les places, els carrers, vull dir, les dones els trepitgen, els necessiten, i necessiten que siguin millors i si pot ser des d'una visió de dona, de lo què ella necessita, molt millor. Doncs penso que és aquesta, l'aportació.”*

Una mostra concreta de les variades reivindicacions que les vocalies de dones van dur a terme ja en la seva primera etapa el número 0 de la revista de la Coordinadora Feminista, *Dones en Lluita*, apareguda el desembre de 1977. El número s'obre amb un

article entorn l'amnistia per les dones, es a dir la reivindicació de l'amnistia per aquelles dones que estaven a la presó acusades de delictes específics de la dona: avortament, adulteri (que a l'època estava tipificat com a delicte), prostitució. L'article s'acompanya d'una fotografia en que es mostra la manifestació que es duia a terme tots els diumenges al matí, encapçalada per una pancarta amb el lema "Amnistia per la Dona" signada per la Vocalia de Dones de l'Esquerra de l'Eixample. Dins del butlletí trobem diverses informacions de vocalies que es presenten i fan saber les seves activitats. Així les Vocalies de Sant Gervasi i de Sarrià duen a terme una campanya contra les agressions, advertint que als seus barris s'havien produït violacions i sota el lema, en el cas de Sarrià, de "*Dret a viure sense por*". Aquesta vocalia també informa de la intenció d'obrir a un any vista un centre de planificació familiar promogut per la vocalia, que esperen que sigui gratuït. La Vocalia de Dones de la Verneda Alta informa de les reivindicacions que ha inclòs al Pla Popular del Barri⁶¹. Aquestes reivindicacions eren: guarderies gratuïtes i de 24 hores, coeducació, hospital de zona amb ambulatori, urgències informació i assistència sexual i d'anticoncepció. És interessant observar dos aspectes en les reivindicacions d'aquesta vocalia, en primer lloc respon a una fase de les reivindicacions veïnals en que ja no només es reivindiquen equipaments, sinó que a més a més s'apunten elements relatius a la gestió o al model dels mateixos, com en el cas de reclamar la coeducació com a model educatiu. Aquest aspecte adquirirà molta importància en la reivindicació dels centres de planning on el model es desenvoluparà de forma molt acurada i serà un element clau en la reivindicació. No es demanava qualsevol tipus de planning sinó aquell que responia a criteris feministes. En el cas de la demanda d'Hospitals es combinen demandes específiques adreçades a les dones,

⁶¹ Els Plans Populars van ser una fórmula que les AAVV van promoure generant plataformes reivindicatives dels barris abans de les eleccions municipals dels primers ajuntaments democràtics l'any 1979.

anticoncepció, assistència sexual (salut sexual i reproductiva), amb altres que són d'interès de la població general: ambulatori i urgències.

La Vocalia de la Dreta de l'Eixample (abans de Mn. Cinto) també informa que vol oferir serveis d'informació sexual i jurídica. També reclama un aspecte que serà reiterat en butlletins posteriors per diverses vocalies, la necessitat de comptar amb un local propi, que va ser una de les aspiracions més freqüents.

Edats dones, composició vocalia:

Pel que fa a la composició de la vocalia Carolina Costa ens diu pel cas de Poble Sec:

CC. “Dones del carrer. Fonamentalment, a veure, clar, estem parlant de quinze anys, també hi havia dones, en èpoques determinades van venir dones del PSUC, que d'alguna manera es volien fer amb la vocalia, i hi havia també cristos dintre de la vocalia però la majoria eren dones joves però no adscrites a cap partit polític sinó dones que es naven acostant, llavors bueno, clar també la vocalia va tenir èpoques d'auges i èpoques de crisis, no?”

No obstant la composició tant pel que fa a militants de partit, com a les edats era variada. En el cas de Nou Barris a la vocalia participaven dones de diversos partits i dones independents i d'edats també variades. No obstant Montse Benito ens refereix un canvi de la primera etapa de la vocalia, a una segona etapa cap a finals de la dècada dels anys setanta.

MB: “Més joves i sense fills, sí era un sector, en canvi, en la primera fase de la vocalia de la que jo ja no vaig participar tant participaven més dones grans i dones del barri.”

Pel cas del Carmel també es donava una composició majoritària de dones joves, sobre

els 20 o 25 anys i a Sants sembla que existia més barreja d'edats, però també es tractava d'un marge de 10-15 anys més, es a dir hi havia dones que a l'època podien tenir uns 40 anys. També en el cas de Cerdanyola es tractava de dones amb una mitjana d'edat entre els 25 i els 30 anys i que acabaven de tenir els seus fills i filles. Aquest element també és referit per dones d'altres vocalies, Conxa García ens explicava que anava a les reunions de la Vocalia de Gràcia amb el cabasset del seu fill. Aquest element les feia especialment sensibles a la reivindicació d'escoles bressol. Així ho manifesta Assumpta Albà que a Sants va participar a l'experiència de promoure des de el moviment veïnal i la parròquia una escola bressol:

AA: *“Bueno, amb això de les escoles bressol sí que, de fet, vam ser un grup que ho vam iniciar a través d'aquí, de la parròquia, vam fer unes enquestes. Que aquestes enquestes, primer, volíem fer escola bressol. Aquí hi havia un lloc, i vam venir aquí a la parròquia i vam fer-ho però, a llavors, les enquestes doncs, semblava que sí, però també era molt per nosaltres promocionant-se i estudiar més, com ara jo ja havia estudiat de treballadora social, però hi havia gent que llavors ja van estudiar com ara el batxiller i així, però també les dones començaven a treballar en aquell moment, no treballaven molt. I llavors va ser quan es van iniciar aquí com és la “Guimbo”, (...) i després “l'Esquirol”. Llavors sí que tot el moviment de que fossin públiques les van fer entre les mestres i els pares de l'escola, però el inici d'aquests guarderies, pues les vam fer un grup de dones però independent de les dones de la vocalia (...) Promocionant-se més nosaltres.... Era per tot, perquè vam fer l'enquesta i a llavors ens trobàvem que, doncs, és clar; ens limitaven molt i, jo mateixa va ser quan vaig tenir els nanos i llavors els podíem portar a la guarderia, vull dir; que per nosaltres mateixes ens interessava. Allò que fas coses quan dius “bueno,*

t'interessen", com per exemple les primeres colònies d'estiu que es feien pues també es feien perquè en els pares ens interessava i teníem altres coses, entens?"

Pel que fa a la feina, la majoria de dones entrevistades treballaven, algunes des de els 12 i 14 anys. Entre les dones entrevistades, varies d'elles compatibilitzaven treball i estudis. Carolina Costa estava estudiant una enginyeria i treballava a la copisteria de la facultat. Txelo García havia estudiat sociologia i arrel de la lluita pels centres de planning estudia treball Social per a seguir treballant professionalment en aquest camp. Montse Benito treballava com a administrativa i va començar a estudiar història i després antropologia, Patro Herrero obrera del tèxtil, va estudiar per obtenir el títol d'auxiliar de clínica. No obstant, sembla que aquesta pauta, dones de classe obrera que havien començat a treballar aviat (12 o 14 anys) i que ampliaven el seu nivell d'estudis combinant estudis i treball, era força comú en un moment en que el nivell d'estudis s'associava a progressió a l'escala social.

De les declaracions de les dones entrevistades es desprèn que a les seves vocalies la majoria de dones treballaven, aquest és un element que requerirà d'una recerca més exhaustiva per tal de veure si era així a les vocalies en general o bé si depenia de la composició social dels barris.

Nombre de dones a les vocalies:

És difícil conèixer el nombre de dones que va formar part de les vocalies atès que no es duia un registre. En alguns casos, sembla que fonamentalment als primers temps, les dones eren també sòcies de les associacions de veïns corresponents. No obstant aquí cal tenir present el problema del subregistre de les dones, que ja ha estat mencionat en

aquest treball, ja que a l'època i fins ben entrats els anys noranta era una pràctica comú que en associacions com les veïnals o les culturals s'inscrigués només un membre per família i generalment era el cap de família (títol que aleshores ostentaven els homes excepte quan no n'hi havia cap al nucli familiar). En una segona etapa, cap els anys vuitanta, les dones entrevistades parlen del ingrés de dones que ja entraven directament a la vocalia de dones, sense ser sòcies de l'AVV. L'obligatorietat de ser socis o sòcies tampoc era un tràmit exigít per a beneficiar-se de l'assessorament o dels serveis de les AAVV, que restaven generalment obertes a persones o grups "d'afectats", sense que se'ls exigís el carnet de socis. Sovint les reunions de la junta eren obertes a les persones del barri que volguessin assistir i fins i tot les eleccions a junta es feien amb votacions a mà alçada, sense demanar carnets de soci/ sòcia. Aquest elements eren valorats com a un exercici de transparència i de confiança mútua. Val a dir que les quotes de les associacions veïnals mai no han estat gaire elevades i en tot cas no eren, ni són, la font fonamental de finançament. Tampoc era freqüent que les vocalies prenguessin acta de les reunions sostingudes. En alguns casos (per exemple en el cas de Gràcia), les dones de les vocalies van repartir enquestes a les xerrades que organitzaven per a conèixer els temes d'interès o fulls per tal que deixessin la seva adreça dones que estaven interessades en rebre informació. Sembla que aquesta pràctica va ser més freqüent cap a finals dels vuitanta, però de moment no he tingut accés a cap registre d'aquesta mena. Les fonts per tant són les declaracions de les dones entrevistades i les notes publicades a revistes con Dones en Lluita on de vegades es menciona el nombre de dones que conformen la vocalia.

A les èpoques de més embranzida del moviment, cada vocalia va comptar amb un nombre important de dones, 15-20 dones a Poble Sec o a Carmel, 10 a Sants. En el cas de La Vocalia de Dones de la Dreta de l'Eixample (abans Mn. Cinto) al número 0 de

Dones en lluita diuen que són 10 dones. A les èpoques de crisi van arribar a ser 3 dones en algunes vocalies.

Si prenem com a referent l'enquesta de 1978, feta pel Grup de Feminisme de l'Escola de Sociologia de Barcelona i publicada a la revista Papers, s'entrevista a 137 dones, no s'especifica si es tracta d'una mostra o si es pretenia arribar al 100 de les dones quantes no van respondre l'enquesta. Si es considera la mitjana de 10 dones per vocalia, que és el que de moment he trobat, amb unes 28 vocalies a finals de l'any 1977, estariem parlant d'un 300 dones com a activistes a les vocalies de dones de Barcelona i amb un àmbit d'influència (dones que assistien a xerrades i activitats) força més gran i impossible de saber.

Captació dones barri i motivació de les dones per anar a les vocalies:

Les vocalies es van plantejar en tot moment estendre la lluita feminista al màxim nombre de dones dels barris. Les vocalies van participar, en certa mida, de la mateixa retòrica de les Associacions de Mestresses de Casa, que consideraven que les dones estaven aïllades a les seves cases i que qualsevol activitat era bona per tal de fer-les sortir de l'aïllament. La participació massiva de les dones a les mobilitzacions veïnals, en alguns barris, o les xarxes de relació en el barri, semblarien desmentir aquesta idea de l'aïllament. Maquieira al seu estudi sobre l'associacionisme femení a Madrid, troba prevalentment la sortida de l'espai domèstic com a motivació en aquelles dones d'associacions pertanyents a l'àmbit local, dedicades a la promoció sociocultural, esportiva, recreativa i veïnal i responen a un perfil de mestresses de casa de mitjana edat, sense un treball fora de casa amb fills/filles escolaritzats o grans (Maquieira:1995: 291).

Pel seu paper dins de les activitats de cura, les dones desenvolupen la capacitat de conèixer i moure's en diversos espais del barri: escola, serveis socials, serveis sanitaris, mercats. Aquesta mobilitat i proximitat al barri es dóna tant si la dona treballa fora de casa com si no ho fa, ja que en qualsevol cas ha d'assumir, en la majoria dels casos, les tasques domèstiques i les vinculades a la cura. Es tracta d'una forma d'ocupar l'espai exterior diferent a la presència a l'espai públic com espai de visibilitat (Del Valle 1997:87) Quan les dones es vinculen a un espai d'associacionisme, el feminista o el veïnal, fan servir aquests itineraris per a dur a terme un treball de conscienciació i de xarxa. La pràctica de recollir signatures a la porta de l'escola o penjar cartells als comerços, les converses informals que duen a detectar necessitats o bé la capacitat de generar xarxes entre entitats, en serien alguns exemples. El tema del suposat aïllament de les dones requerirà doncs un apropament més acurat. Montse Cervera vincula el tema de la percepció d'aïllament amb el clima polític dels darrers anys del franquisme i de la Transició.

MC “Jo més que l'aïllament crec que era la repressió política i la falta de drets absoluta, no? Que a més més això estava molt interioritzat inclús pels sectors més avançats de la classe treballadora, obrera, com li diguéssim. Aleshores jo crec que tenir un espai de llibertat, o sigui en el Districte Cinquè venien molt per qüestions d'agressions, ja que aleshores dèiem de violència contra les dones a preguntar... o sigui, sé que no em denunciaran, o sigui com de complicitat de coses que estaven dites molt en el intern, a lo millor com tu dius, la seva veïna o la seva germana n'havien parlat o si treballaven no ho se, però aquella sensació en tot el franquisme a totes els llocs de tothom d'aïllament en aquest sentit de no poder dir, de no poder dir res que no estigués permès perquè no és únicament el

meu marit sinó que al damunt aniré a la presó en aquest sentit jo crec que en aquests anys, venir, tenir un espai de poder parlar ni que sigui de... mi vecina me ha dicho..."

Lourdes Ponce afegeix la idea que començava a existir la possibilitat de qüestionament de la situació i la consciència que les dones tenien drets:

***LP**"... perquè lo de l'aïllament que deies, les dones no estan aïllades en els barris, el que passa és que per la seva vida el que fan és relacionar-se i reafirmar-se en el paper de dones i clar les dones que tenien altres expectatives de vida però per com estava organitzada la societat en aquell moment no podien sortir, en aquell ambient estaven reafirmades en la seva situació i les vocalies li servien per dir : "puc fer més coses, tinc dret, tinc més drets que no estar només a casa" I aleshores això jo penso que ara parlant de lo de i veient la situació que s'està donant ara ... que a mi em recorda molt aquells temps amb les noves veïnes que estan arribant no? És, va ser curiós que al mateix temps van començar als barris els focus del que després serien les escoles d'adults ..."*

En el cas de les vocalies de dones va haver una cura especial en que les activitats proposades trenquessin amb la idea de continuïtat amb el rol de mestressa de casa. Arreglar endolls o aprendre a interpretar la factura de la llum van ser alguns dels cursets "clàssics" de les vocalies:

***AA:** "Mira, intentàvem fer coses com ara, inclús, podiem fer classes de mecànica, de sapiguer els enchufes com anaven... Però ens costava bastant, he? Ens venia gent, doncs també bastant deteriorada, com ara.... i buscaven advocats, i buscaven recursos".*

En el cas de Poble Sec les sessions del Cercle de Cultura de la Dona que duïen a terme les dones de la vocalia amb caràcter voluntari, van ser una de les activitats que Carolina

Costa valora més positivament. Cal tenir present que en aquell moment hi havia dones incapaces de moure's per la ciutat ja que no sabien agafar el metro. Els anys setanta l'analfabetisme⁶² entre les dones era encara molt alt i sovint poc reconegut per vergonya.

CC “lo que si que vam fer .. que realment jo crec que és una època molt agraïda perquè vam arribar no només a les dones joves del barri sinó a mestresses de casa va ser el Cercle de Cultura de la Dona. Que era als matins una de nosaltres ens trobàvem, no sé de 9 a 12, amb dones del barri, pues jo que sé per llegir, per escriure, per aprendre a anar en metro.... bueno, simplement cultura, cultureta, o sigui no era una escola però casi que ... potser no va ser molt massiu però vam arribar a unes 20-30 dones que els hi va canviar la vida.... O sigui, de dir jo soc una inútil que no sé llegir ni escriure a que la filla li regalava el llapis i la goma per anar a escola, no' una es va treure el graduat escolar... vull dir les vam animar a estudiar i bueno... i ens inventàvem històries, perquè cap era profe ni res... I en plan voluntari, després fèiem moltes activitats així culturals.... o xerrades.”

Pel que fa a les raons per les quals les dones anaven a aquestes sessions:

CC “Bueno... ahí... per una banda les dones que s'acostaven eren dones que necessitaven una mica fer algu més que les tasques de casa i es van començar a trobar bé amb allò que era molt informal, bueno, pues venim a les 9 i sortim a les 12 i ara esmorzem i ara no se que i ara llegim...”

⁶² A la ponència Educació i Dona de les Jornades Catalanes de la Dona (1976), s'explica que el 1900 a Espanya per cada home analfabets hi havien 1,5 dones, però que el 1970 la xifra va pujar fins a doblar les dones el nombre d'homes analfabets. En total es parla del 14% a nivell de l'Estat. En el cas de Catalunya, tot i haver un nombre inferior d'analfabetisme respecte d'altres zones de l'Estat, la proporció era del 3 % d'analfabetisme entre els homes i el 9% en les dones. Les dades procedeixen d'un estudi fet per J. Capellades i publicat a *Cuadernos de Pedagogia*, del que no s'especifica el número. (Llibre d'actes JCD 1976:163)

Les activitats o les xerrades es programaven en uns horaris que fossin compatibles amb les tasques de les mestresses de casa, es a dir a mig matí (com en el cas de Poble Sec o bé de 15 a 16,30 h. A les hores en que els infants eren a escola, entre que les dones els acompanyaven i que anaven a recollir-los. Es a dir, si bé en quant als continguts es valorava la capacitat trencadora dels mateixos respecte del rol tradicional de la mestressa de casa, pel que fa als aspectes formals s'intentava que l'assistència a les activitats no interferís amb els horaris de treball de la cura, o bé, quan no era possible s'habilitaven espais de "guarderia". Tot plegat per aconseguir la major assistència de dones possible.

Patro Herrero exemplifica de foma molt clara tant la seva motiovació com la retirada del mercat laboral per a dur a terme la cura dels fills i filles:

PH *"La historia importante para mi, de mi vida, es que a los 21 años nació mi hija, entonces ocurre que yo, claro, pues bien, ¿no? la niña muy bonita, todo lo que tu quieras.... Pero claro, yo tenía, claro, muchas inquietudes, y luego además yo trabajaba, tenía mucha movida, yo... total, pedí excedencia porque mira tu, yo que se, yo que se no sabía que hacer con la niña, entonces no teníamos guarderías ni nada, ¿no? Y entonces yo allí con mi niña todo el día en casa, digamos que tengo la sensación de haber nacido a la vez que mi hija, porque fue cuando las lucecitas se me encendieron -estoy muy agradecida a la Esther-, ¿he? [riu] bueno, entonces pues nada, yo voy un día al mercado de Carmelo, que ya teníamos mercado, ¿ves? Pero claro ya habían pasado... pues ya habían pasado unos años. Ya teníamos mercado. Y entonces veo, a una mujercitas, con una mesita allí, pues nada, queriendo... o sea recogiendo firmas para pedir que se haga en un local que teníamos allí en el barrio una guardería. Claro, a mi, aquello... pensé "¡ay vá! Esto realmente es lo que a mi me*

interesa” ¿no? Bien, a partir de ese momentito pues ya tuve contacto con ellas”

Es tractava d'anar als espais on estaven les dones i de muntar tenderols o repartir fulls als mercats, es tracta de una experiència molt generalitzada, en ocasions reforçada amb disfresses o amb representacions de teatre al carrer. Altres activitats van ser menys comunes i al mateix temps molt agosarades, es tracta per exemple del cas de les dones de Sants que van “segrestar”⁶³ un autobús o de les campanyes d'autoinculpacions que es van dur a terme pel conjunt del moviment feminista, amb ocasió de l'adulteri primer i de l'avortament més tard. Empar Pineda en destaca la creativitat de les formes de lluita adoptades pel moviment feminista en aquell moment:

EP *“... i després clar les formes de lluita, que jo penso que varem desenvolupar en aquelles èpoques una creativitat. Jo no oblidaré mai quan varem anar amb el cartell de “Jo també soc adúltera” a un poble de la rodalia de Barcelona i van ser les vocalies les qui van cridar la coordinadora perquè hi havia una dona acusada d'adulteri, María Antonia em sembla que es deia, i recordo que va ser preciós, perquè clar el que va ser arribar a un poble.... ara no perquè la gent ja està acostumada a tot, perquè entre Internet i la tele... però arribar amb dones de totes les pintes i de totes les edats que venien amb un cartell de “jo també soc adúltera...”*

Entre les activitats que les vocalies van incorporar, ja sobre els anys vuitanta, hi va haver les classes de defensa personal. Les violacions i agressions contra les dones sovintejaven als barris, tal com mostren les denúncies que apareixen ja des de el número 0 de Dones en lluita i pràcticament a totes les revistes.

⁶³ A diferència de la pràctica dels segrestos d'autobusos a Nou Barris per exemple per canviar la ruta i reivindicar la necessitat que arribessin a barris sense transport públic, la pràctica descrita correspon a pujar a un autobús dins del seu recorregut habitual, ocupar-lo el major nombre de dones i penjar pancartes per tal de fer visibles les reivindicacions feministes al llarg del seu recorregut. Com a element simbòlic cal dir que les fotografies de l'acció mostren que a més de les pancartes també es penjaren sostenidors per les finestres.

CG: No, la veritat és que no. A llavors fèiem coses més aviat d'això, de dir: bueno, a veure... , cicles de xerrades, no? per exemple, sobre un tema, no? Després ja els anys 80 o així pues vem començar a fer tallers d'autodefensa, i tal... però en aquell moment fèiem més aviat cicles de xerrades, pues bueno, tema de dona i legalitat, pues bueno, a veure, com estem, o tema dona i sanitat, pues com està, no? una mica així...

La pràctica de la defensa personal va ser una pràctica estesa també en altres punts de l'Estat Espanyol. Així, per exemple Concha Arnal del Frente Feminista de Saragossa, explica com :

“En los años 1984-85, el movimiento feminista decide tomar postura activa ante la progresiva violencia ejercida contra las mujeres. Pensamos que era muy importante que comenzaran a defenderse por si mismas, para recuperar su autoestima y no perder su espacio propio y en la sociedad en definitiva” (Arnal 2009:367)

Arnal viatja aleshores a Holanda per a formar-se en tècniques física i psicològica especialitzada en la dona. Cal destacar aquesta doble vessant, es tractava de vincular les pràctiques tècniques amb aspectes psicològics centrats en la millora de l'autoestima i en que poguessin anar pel carrer amb major percepció de seguretat⁶⁴.

“Sobre todo era eso, no pretendíamos formar a heroínas intrépidas, salvadoras o vengadoras de las mujeres y del mundo: se trataba de aprender a plantar cara con seguridad, controlando el temor y el miedo, con inteligencia, dignidad y poderío.” (Ibídem)

⁶⁴ Cal dir, i mereixeria una reflexió que excedeix l'objectiu d'aquest treball, que les pràctiques d'autodefensa per a dones s'han mantingut fins ara. Actualment, al mateix barri de Gràcia on uns paràgrafs més amunt Conxa García descrivia l'assumpció d'aquest curssets per part de la vocalia de dones, dins de l'Ateneu La Torna, un grup de dones segueixen duent a terme les mateixes pràctiques (Roca 2009:22).

La defensa de les dones adquiria en ocasions formes d'acció directa. Quan una dona patia una agressió a casa o a la feina, les dones de les vocalies i d'altres grups feministes feien pinya i es presentaven en un grup nombrós i sobre tot sorollós a fer denúncia pública al carrer, davant de l'empresa, o bé s'acompanyava a la dona maltractada per tal que pogués recollir la seva roba a casa. Llinàs recull alguna d'aquestes experiències (Llinàs 2008:92-93), mentre que Marcel·la Guell, va relatar en el grup focal, una acció dirigida per DAIA, i en la que van col·laborar dones de vocalies, per tal de desenmascarar un grup de persones que s'havien infiltrat a les permanències de l'avortament (en parlaré més endavant) per captar dones que eren sotmeses a una carnisseria en pisos particulars. L'acció va requerir preparar un parany, intimidar mitjançant la presència numèrica important de dones que havien esperat amagades i fotografiar les persones implicades amb l'amenaça de denuncia. Es a dir la solidaritat i amb les dones no va ser un mer discurs sinó que adquiria una concreció pràctica en les accions d'acompanyament i de defensa col·lectiva.

Veiem doncs un ventall d'accions molt ampli i que abastaven des d'aspectes més clàssics i dins de la legalitat (als primers temps en que calia demanar permisos per a qualsevol tipus d'acte amb alguns subterfugis) fins a accions que podríem anomenar paralegals.

Si recordem que el clima de la Transició va distar de ser pacífic, entendrem que aquestes accions comportaven riscos. Així per exemple, les dones del Carmel van partir una agressió vandàlica que va destrossar el seu local, que ja no van poder reconstruir

PH: *“Tres pisos, bueno yo qué sé. Y entonces, lo pintábamos, lo pusimos preciosísimo... Bueno, pues una mañana yo iba para el metro, a trabajar, y veo que la persiana habían... vandalismo total, nuestros folletos, condones, bueno, todas las cositas que teníamos, todo... se veía por toda la calle, todo destrozado,*

nos lo pintaron todo.”

Assumpta Albà relata la detenció de una companya de la vocalia per haver fet pintades contra la vinguda del Papa. La pintada, ens diu, era amb el lema “*Si el Papa quedés prenyat l’avortament seria sagrat*”⁶⁵.

Etales:

Diverses dones manifesten que la vocalia ha passat per etapes diferents. Cal tenir present que algunes han tingut un recorregut ininterromput de 15 anys, per exemple el cas de la vocalia de dones de Poble Sec, on hi van haver moments diversos amb dones que van anar passant per la vocalia i d’altres, com carolina Costa que va ser present al llarg de tot el temps. En altres casos els recorreguts van ser més breus, aquests per exemple va ser el cas de la Vocalia de Dones de Sant Antoni, que després de tres anys d’existència va desaparèixer. El recorregut de la Vocalia de Dones de Gràcia és en canvi dels més llargs. remunta a l’any 1975. Van ser presents l’any 1976 a les Primeres Jornades Catalanes de la Dona. A la Trobada de Dones de Catalunya de juny de 2006 presenten una comunicació on expliquen com a partir de la concentració de rebuig per l’assassinat de M. Àngels Chiván, el 1999, es plantegen el relleu de la vocalia que havia desaparegut l’any 1991. La trajectòria personal de Conxa Garcia també representa un element particular ja que essent fundadora de la Vocalia a la seva primera etapa abandona la vocalia i la refunda la segona etapa. La forma com explica aquest procés ens permet valorar les dificultats que enfronten les dones quan han de compatibilitzar les feines remunerades, l’estudi i les tasques derivades de la cura.

⁶⁵ La Vanguardia es va fer ressò d’aquesta detenció tant l’endemà del judici, el dia 25 de març de 1983 (pag 24) com el dia 25 d’abril del mateix any on es declara absolta perquè “no ha quedado probada la intervención de la denunciada en el escándalo”.

CG *“I llavors tenia ja el nano i vaig decidir estudiar, perquè a una feina que tenia em van demanar el català, clar, nosaltres no havíem estudiat en català, havíem estudiat en castellà, em van demanar el català escrit, jo el sabia parlar, però no el sabia escriure, i vaig començar estudiar català. I arrel d’això em va motivar a fer filologia catalana i llavors, bueno, jo feia totes les coses, [riu] bueno, lo típic, que bueno, això sí que era anar totalment agobiada: fer coses per la comunitat, la criatura, la casa, el treball i estudiar. A llavors vaig deixar el perfil de treball de... diguéssim, de la vocalia el vaig anar deixant, no?”*

L’any 1999 arrel de l’assassinat d’una dona al carrer Rubí, s’organitza una concentració de protesta i és arrel d’aquesta situació que es pren la decisió de tornar a organitzar la vocalia de dones. Des de 2003 la vocalia du a terme a més a més un programa setmanal de radio, anomenat Ones de Gràcia. (Xarxa Feminista de Catalunya: 2007, 116)

En el període de la dècada dels anys vuitanta, la vocalia va seguir activa però amb altres dones. Es a dir les diverses etapes també han comportat una renovació de persones i en ocasions, a la segona etapa van entrar dones més joves.

L’existència d’aquests processos obre una línia de treball posterior que permeti vincular els espais associatius a les etapes laboral, reproductiva i de la cura de les dones que hi participen. Això és especialment rellevants en un moment en que els discursos sobre els usos del temps o la “*conciliació*”, només contempen els àmbits de la vida laboral i familiar i personal però no contempen una dimensió comunitària o associativa. Les trajectòries de vida de les dones entrevistades, mostren que la majoria segueixen vinculades a l’activisme social i polític, sovint de signe feminista, permet constatar que aquest espai comunitari ha estat de una importància cabdal en les seves vides.

L'anàlisi dels dos punts que segueixen, el vincle i les relacions que es van establir amb les associacions veïnals i l'exploració de la presència i el paper que van jugar les dones dins de les entitats veïnals ens permetran evidenciar les relacions de gènere.

Vincle i relacions amb l'AVV:

Les Vocalies de Dones, van néixer com a grups formats exclusivament per dones i amb l'objectiu explícit de treballar en favor de les dones⁶⁶, dins de les Associacions de Veïns⁶⁷ (en endavant AV) i es van denominar com a “Vocalia de Dones de l'AV [nom de l'associació]”. Aquesta vinculació amb les associacions veïnals els va donar el mateix caràcter d'entitats arrelades a un territori determinat i algunes característiques comunes amb altres vocalies. Entre aquestes característiques comunes, compartides amb altres vocalies i que formen part de la tradició del moviment veïnal de l'època, estan: a) el treball voluntari s'inscriu en l'activisme social i polític, es a dir no té remuneració i és aliè a l'afany de lucre; b) existeix un cert grau d'autonomia en l'acció de les vocalies, tot i que sotmès al debat a la junta de l'AVV; c) les relacions dins de les vocalies són formalment horitzontals; d) les vocalies tenen una persona (vocal) que les representa a la junta, escollida a les assemblees de socis i sòcies.

La formació de les vocalies de dones requeria doncs del consentiment de la resta de la junta de l'associació. Tanmateix les relacions sovint van ser conflictives.

Per part de les associacions en el seu conjunt, les dones entrevistades consideren que una de les fonts de conflicte va ser deguda a la incomprensió de la necessitat d'un model organitzatiu exclusivament de dones. D'altra banda la disjuntiva entre *formar part* o

⁶⁶ Prenc aquesta denominació genèrica de Virginia Maquieira (1995:284) per a la definició de les característiques de les vocalies m'he inspirat en la mateixa font tot i que no l'he seguida de forma estricta.

⁶⁷ Actualment algunes associacions han adoptat o bé la fórmula “Associació de Veïns i Veïnes”.

separar-se era sempre present i es vinculava amb la necessitat de tenir més autonomia. Malgrat haver format part de la vocalia d'urbanisme Assumpta Albà i Txelo García es fan ressò d'aquesta incomoditat:

AA: *“Nosaltres no és que volguéssim participar molt en la cosa del centre social, ho trobàvem com molt dogmàtic o així, saps? I anàvem més pel nostre comte i llavors inclús hi havia hagut discussions si separant-se, o.... discutíem molt la independència ... amb això.”*

En altres casos l'afirmació de l'autonomia anava acompanyada d'una posició pragmàtica que prioritzava la possibilitat de fer les activitats mantenint distàncies, ja he mostrat com en alguns casos es va optar per mantenir una doble fórmula, vocalia i associació de dones per a tenir més marge de maniobra, en el cas del Carmel, tot i formar part de l'associació de veïns, les successives ocupacions de locals per a establir una seu pròpia van permetre mantenir la capacitat d'acció:

TXG: *“.. teníamos muy claro que no se tenía que mezclar con la asociación, que no tenía que haber intervencionismo, que en algunos casos tuvimos dificultades, con las mismas personas que estaban en la asociación de vecinos, porque cuando teníamos que hacer algún acto, como que habíamos que pedirles permiso, nosotras éramos muy vehementes, y decíamos... íbamos a nuestra historia, y la verdad que suerte que tuvimos para hacer cosas que yo creo que ‘deu ni do’ lo que hicimos, tuvo que ver bastante que no hacíamos mucho caso a la asociación de vecinos, que estábamos un poco fuera de la historia, ¿no?”*

En altres casos en canvi la situació ha ser més harmònica però sempre amb el rerefons d'una certa incomprensió:

CG: *“La veritat és que no vam tenir mai cap problema. Nosaltres, per exemple, vam decidir de muntar la vocalia, ho vam proposar, no ens van posar cap pega,*

la vam muntar, vam fer unes xerrades de presentació, i mai vam tenir... o sigui funcionàvem, de fet, com totes les vocalies jo penso, autònomament. I mai ens van dir que no a cap cosa, vull dir; evidentment també col·laboràvem, anàvem a les reunions de l'associació i participàvem amb la cosa comunitària de l'associació, no? però mai vam tenir cap problema. Una altra cosa és que els homes, doncs, anem a dir, bueno, potser ens tenien allò una mica de.... com a "cosa curiosa", no?"

Montse Cervera explica aquesta d'incomprensió en base a les dinàmiques i els objectius diferents:

MC *"... de fet no és que critiquessin de no col·laborar, perquè la veritat és que les dones col·laboraven en totes les coses, però clar...realment tenien [les vocalies de dones] una dinàmica i uns objectius molt diferents del conjunt i és veritat que en alguns casos segurament que no tots, hi havia bastant la sensació de, què era la vocalia? Jo crec que això en alguns casos i en segons quines èpoques va ser més o menys, i això també perquè hi havia molta dificultat de traspassar les teves idees en el conjunt de lo que era la vida associativa de la la junta i tal..."*

Malgrat això es reconeix que les associacions veïnals representaven un espai més permeable a les propostes feministes que es feien des de les vocalies de dones

MC *"de tota manera amb el que tu deies, jo crec que la relació dintre d'un sindicat, d'una empresa, era encara mes complicada que la de les feministes per entendre'ns, amb una associació de veïns que malgrat que hi hagués gent ...era mes petit i podia diguéssim, tenir com una relació mes directa, no amb la junta però si amb el conjunt de veïns i veïnes, que potser la Secretaria de la Dona [de*

CCOO] o a les empreses, han tingut que enfrontar-se molt mes amb tot l'aparell.”

Es va donar una diferència entre un sectors de dones de les vocalies que participaven més de la vida associativa global al barri i altres que quan entraven a la vocalia ho feien atretes per participar en un espai de dones i treballar exclusivament en aquest àmbit.

MB: *“... per exemple, de fet, jo mateixa, es participava molt activament en la comissió de festes de Prosperitat que allò era una dedicació i un curro.... durant les festes que eren una setmana o dues setmanes i el procés de previ després i tot, no? i llavors era molt actiu, i llavors les mobilitzacions i tot, el protagonisme de les dones era important, el que sí que és cert que després, per la composició o sigui ja en la època que jo com si diguéssim vaig formar part més activa i que tenia una certa responsabilitat jo en el grup, sí que el tipus de persones que van participar ja no estaven tan directament vinculades al què era el barri de l'associació de veïns, eren dones d'altres barris....”*

En les declaracions de les entrevistades sembla que eren fonamentalment les dones que tenien una doble militància aquelles que volien fer una tasca de conscienciació de la resta de l'associació i això les portava a la implicació activa en la resta de les activitats.

LP *“I precisament les militants, per demostrar o per fer veure i per fer aquesta baralla, per que s'assumís la realitat de les dones, i s'abanderés dintre del moviment polític van ser les que van estar a les vocalies o a les secretaries de la dona i a la vegada pues, en el sindicat o a la vegada en l'associació de veïns...”*

També es manté la idea que hi ha hagut una manca de reconeixement i una invisibilització de la vocalia de dones. Carolina Costa recorda com en la celebració dels deu anys d'existència de l'AVV de Poble Sec, no es mencionaven ni la vocalia de dones, ni el Comitè Antinuclear ni el Comitè Anti-OTAN que van ser molt actius en

aquells anys. Aquest oblit apareix associat al fet que el PSUC fos el partit hegemònic i que en certa mida aquestes iniciatives havien adquirit una radicalitat més gran que la que des de la “línia oficial” s’estava disposat a assumir.

CC “A veure, jo crec que la historia de la vocalia de dones al Poble Sec no està reconeguda i quan llegeixes escrits de la historia de l’AVV i tal i dius, bueno, a veure, per favor... que hem durat 15 anys i a les dures i a les madures... o sigui sent tres i sent vint. I bueno i ha passat molta gent per aquí, molts presidents i molts no se què però la vocalia ha estat aquí i potser ha estat de les més permanents.”

D’altra banda, per comprendre les dimensions d’aquesta invisibilització de la vocalia, cal recordar que l’etapa d’auge d’aquests moviments (vocalia de dones i Comitè Antinuclear, per exemple), a la primera meitat de la dècada dels anys vuitanta, coincideix amb l’etapa de crisi del moviment veïnal, per tant, és factible suposar, i les informants així ho indiquen, que a moltes associacions la vocalia de dones va ser la més nombrosa i activa. Una de les línies posteriors d’ampliació d’aquesta recerca passarà per aprofundir en el coneixement de com es combinaren aquestes dinàmiques, ascendent una, descendent l’altra, en la dècada dels anys vuitanta i que acaba amb la pràctica desaparició de les vocalies de dones a Barcelona i la represa del moviment veïnal.

És important establir una distinció entre les dinàmiques de les associacions veïnals concretes i les de la FAVB (Federació d’Associacions de Veïns i Veïnes de Barcelona). En aquest sentit cal recordar que la FAVB aixoplugà al moviment feminista en el seu conjunt. Abans de l’existència de Ca la Dona la FAVB prestava els seus locals a diversos grups i per la realització d’assemblees. Però també va ser un dels espais, a més de DAIA i de vocalies de dones concretes, on es van fer les permanències informatives de llocs on avortar, més nombroses. Cal recordar, que l’avortament era il·legal i que la pràctica de facilitar adreces per anar a avortar ha de ser considerada com una practica de

desobediència civil que comportava el risc de detencions. Per tant que la FAVB o les associacions de veïns les assumissin (en algunes d'aquestes van haver fortes resistències a fer-ho) suposa un fort compromís amb el moviment.

MC *“jo molta gent la recordo a la FAVB, allà a Berenguer el Gran, cues i cues... a més amb aquelles condicions que estava tot ple de trastos i anar passant, llavors amb les adreces, llavors ja anàvem a Londres i tal i tal, els viatges aquests, que llavors'ns realment més que fer una tasca de debat era una tasca d'assistència absoluta d'adreces, d'organitzar el viatge i ...”*

Dones al moviment veïnal

Un dels objectius d'aquesta recerca és fer visible l'aportació de les dones al si del moviment veïnal, aquest aspecte ha estat explorat a les entrevistes. Les dones entrevistades coincideixen en destacar el protagonisme que les dones van tenir al moviment veïnal durant l'etapa de la Transició. Malgrat això cal dir que la presència va ser més gran en unes associacions que en altres així com la visibilitat pública de les tasques assignades. No obstant a l'hora de les mobilitzacions hi ha coincidència en destacar-ne la presència massiva de dones.

MB: *“Pues mira, les imatges de la lluita amb els semàfors, la lluita que va haver-hi del segrest dels autobusos... inclús la reivindicació de la planta asfàltica. O sigui, sempre d'alguna manera hi ha hagut lideresses, no vull dir que estiguessin vinculades a la vocalia de dones, però sí que és cert que...”*

Albà comenta la presència de les dones, no només a les mobilitzacions sinó també en aquelles pràctiques vinculades a les xarxes, als itineraris de les dones, com la recollida de signatures:

AA: *“Com ara aquí, per exemple, es va reivindicar un autobús, doncs ens vem assentar les dones al carrer, per reivindicar, després, del grup d’urbanisme pues hi havia unes esquerdes que es van fer amb un metro, doncs llavors casi les dones érem les que pensàvem que anàvem a recollir firmes i tal i els homes no tant, he?”*

Hi va haver també una especialització que es pot vincular amb la divisió sexual del treball. Les dones van participar a les lluites pels temes urbanístics i aquesta presència es pot documentar per diversos casos específics, i en alguns casos clarament les van liderar, només cal avaluar per exemple, el paper que va jugar Trini Capdevila en la lluita per la recuperació de la Casa Golferichs o del Parc de l’Escorxador. Però les dones van liderar aquelles lluites que tenien a veure amb la quotidianitat, amb les necessitats més essencials que es vivien als barris:

LP *“... és que la lluita de barris en aquest país si no hagués sigut per les dones no hagués tirat cap endavant... o sigui totes les lluites dels barris, la de les escoles, les dones, les dels autobusos, les dones, les dels centres sanitaris, les dones, o sigui és que qui ha suportat la realitat social d’aquest país, qui ha suportat tot el pes, de lo que és la vida quotidiana han sigut les dones, o sigui que és que és evident, si no hi haguessin sigut les dones no estaríem parlant del moviment associatiu, no estaríem parlant de les associacions de veïns.”*

Les dones del moviment veïnal, més afectades per la manca d’equipaments i serveis en les seves vides, van prioritzar aquestes demandes, no tinc constància que es donessin casos d’oposició a les associacions de veïns, més aviat, el que sembla és que els homes, que tenien altres prioritats, sovint les van deixar soles a les vocalies d’ensenyament o de sanitat. Està pendent d’estudi tant l’abast d’aquesta situació a les diverses entitats, com la presència d’homes, dones i infants a les mobilitzacions en funció dels temes tractats. Tot i que les dades de què dispenso apunten que aquesta situació es va donar per igual al

cas dels barris populars que als de classe mitja (per exemple existia una vocalia d'ensenyament a l'AVV de Les Corts, formada per dones per a reivindicar escoles bressol), cal una recerca més exhaustiva i acurada.

Existeix un contrast entre la presència de les dones a les associacions veïnals i la seva baixa visibilitat, com existeix una contradicció entre la presencia massiva a les mobilitzacions i la baixa representació en els llocs de decisió i en els càrrecs públics. Aquesta invisibilitat s'ha d'interpretar en clau de relacions de gènere. La manca de reconeixement del treball dut a terme per les dones, la seva dedicació a tasques d'infraestructura i de manteniment (tresoreres, secretàries) o bé a les vocalies amb una perspectiva més centrades en les reivindicacions de serveis a les persones (escoles, escoles bressol, sanitat, etc) correspon a la perspectiva androcèntrica i a la divisió dels espais entre públics (pels homes) i privats (per les dones). Ja he entrat en un altre punt d'aquest treball en el qüestionament d'aquestes dicotomies (públic-privat, domèstic-exterior) o en el qüestionament de la identificació fal·laç entre domèstic i privat. El moviment feminista dels anys setanta va fer de la crítica radical a la dicotomia públic-privat una palanca de canvi, al crit de *“Allò personal és polític”*.

Van haver dones presidentes d'Associacions de Veïns, per exemple, Angels Rivas a Nou Barris. S'ha proposat la tesi que el moviment veïnal era un *“matriarcat”* degut a la selecció operada pels partits, fonamentalment el PSUC, que prioritzava el treball dels quadres polítics (fonamentalment homes) a les fàbriques i deixava els barris (una posició més exposada públicament en la clandestinitat) a la militància de les dones (Balfour 1994). Preguntada al respecte, Montse Benito respon:

MB: *“No sé si aquesta argumentació es podria constatar, no era tampoc tan així, potser sí, per exemple en el cas de gent com el PSUC o alguna gent, però i... i les dones que... o sigui també n'hi havia dels seus companys que també*

estaven allà. O sigui, era gent no vinculada al moviment sindical, o sigui era gent que d'alguna manera, que per les feines o pel què fos, doncs no tenien una activitat sindical, no? Per exemple, en el cas de Prosperitat, pues el nucli de gent que portava l'associació de veïns, també hi participaven algunes dones, al contrari, ells estaven a l'associació de veïns i a lo millor elles estaven al sindicat, no?"

Lourdes Ponce ho vincula al tipus de moviment de proximitat i amb un fort component social. Al mateix temps, Ponce planteja el tema que el 1979, amb les primeres eleccions democràtiques, va haver una forta cooptació de quadres (majoritàriament de quadres masculins, tot i que també d'algunes dones⁶⁸). Les associacions van perdre efectius claus i es considera el inici de l'etapa de la crisi que es perllonga fins a finals dels vuitanta⁶⁹.

LP “Però això jo penso que és pel tipus de moviment que és, o sigui en els moviments socials de així... estan més dones, per exemple, ara que jo estic en el tema de la immigració, en les entitats hi ha moltes més dones, o sigui la realitat és que les associacions de veïns es van buidar d'homes! Els homes que estaven a les associacions de veïns estan tots en els ajuntaments, estan tots de tècnics a no sé on i n sé quan, es van quedar les dones! Qui manté? Qui manté la casa quan hi ha una crisi, les dones! Pues és això!”

La presència de dones organitzades de forma autònoma i exclusiva, amb una agenda pròpia (que donava prioritat als equipaments i serveis als barris) i una agenda compartida del moviment feminista i no sempre coincident amb la de les associacions veïnals, va ser font de conflicte. En aquests conflictes es van combinar tant elements de

⁶⁸ Podríem veure com a exemples els casos de Custodia Moreno, Nuria de Gispert o Maravillas Rojo, que han ocupat (i algunes ocupen encara) llocs a les administracions.

⁶⁹ Junt amb aquest factor n'hi va haver d'altres, per exemple el fet que un sector de l'esquerra teoritzes la democràcia i l'existència d'Ajuntaments escollits democràticament com a punt final del moviment. (Recio i Naya 2004:65)

gènere com elements del model de trànsit cap a una societat democràtica que cada partit defensava. Per tant es van donar friccions entre activistes amb posicions feministes més radicals i d'altres amb posicions més moderades. No sempre el conflicte es va saldar amb la sortida de la vocalia de l'associació de veïns per a conformar una entitat pròpia. Més aviat sembla que aquest seria el cas minoritari, però caldrà veure quan i on es va donar i quina va ser l'evolució posterior d'aquests grups.

Vincle amb la Coordinadora Feminista

Les vocalies de dones pertanyien a una doble xarxa associativa, la que agrupava les Vocalies de Dones a nivell de Catalunya i la que es constituí l'any 1976 després de les JCD com a Coordinadora Feminista. D'aquesta darrera formaven part pràcticament la totalitat dels grups de dones i col·lectius feministes.

Explorar les relacions entre les vocalies de dones i la resta de grups de la Coordinadora Feminista ens permetrà aprofundir en una perspectiva de classe que ja era present al feminisme de l'època igual que ho era al feminisme d'altres països.

Es va donar un debat entorn l'autenticitat de les demandes feministes de les vocalies que ja he examinat en profunditat.⁷⁰ Els sectors del feminisme intel·lectual, conformat essencialment per dones de classe mitja, universitàries, i professionals lliberals, mantenien una actitud crítica vers aquestes demandes que tenien a veure amb les condicions materials de l'existència de milers de dones. La lluita per equipaments i serveis que assumissin part del paper de cura atribuït a les dones, fou una de les reivindicacions del manifest sorgit de les JCD que al punt 4 demanava: *“Socialización del trabajo doméstico través de servicios colectivos financiados con fondos públicos*

⁷⁰ Veure capítol 1, l'apartat de la revisió bibliogràfica.

y gestionados democráticamente desde la base” (Llibre d’Actes de les JCD 1976: 511)

Pels sectors del feminisme intel·lectual la reivindicació d’escoles bressol, serveis sanitaris i d’altres, representava una continuïtat amb el paper subordinat de les dones. Les pròpies vocalies de dones, reclamaven que aquestes demandes fossin assumides pel conjunt de la societat i en el cas de les associacions de veïns que fos el conjunt de l’associació qui les fes seves. Es van donar dos estatus diferenciats dins del feminisme representat a la Coordinadora Feminista. L’oblit de que han estat objecte les vocalies de dones, també en el relat canònic del feminisme de la Transició, reflecteix la mateixa prioritat a les elits del feminisme que s’ha donat en el relat polític global.

Carolina Costa apunta dos elements claus, aquesta percepció de estatus i la força numèrica de les vocalies a l’hora de dur a terme les campanyes decidides a la Coordinadora.

CC “A veure jo crec que a la Coordinadora Feminista les Vocalies erem les pobres, erem les pobres desgraciàs, erem les amas de casa no?, O sigui hi havia les teòriques ... però en canvi jo crec que varem aportar molt, vull dir que varem donar molta dinàmica vam participar a moltes coses i aquí també hi ha el transvase d’allò el, com es deia... las del partido i les independents, però dona, jo crec que vam donar molt joc, que vam participar molt i que vam ser molt actives.

Jo crec que inclús vam ser, a veure, com t’ho diria jo, la massa, de la Coordinadora, després eh? Vull dir, després hi havia les estrelles però el pes de la Coordinadora moltes vegades érem les vocalies, quan hi havia actes o així... no sé. Potser és molt subjectiu.”

Més clar apareix el component de les diverses prioritats en les asseveracions de Txelo García que basa la seva experiència en el Carmel, barri deprimat en els anys setanta:

TXG: *“A ver, yo lo que creo quizás, lo mejor, que algunos debates, que nosotras de entrada, por las condiciones en las que se había montado el grupo, las personas que lo habíamos montado, de los diferentes grupos políticos, no tenían las divergencias que se planteaban a lo mejor, los debates, más dentro de la Coordinadora, entonces un poco como aquello de “anàvem més per feina”. Era un barrio con muchas dificultades, con muchas carencias, y teníamos que hacer cosas... y a ver, como que la cosa de cada día nos llevaba más tiempo que la discusión más teórica y todo esto, ¿no? Entonces íbamos, sí que íbamos, y participábamos, y aportábamos, pero que como que no queríamos entrar tanto en discutir a ver aquí la doble militancia sí, no, la del PSUC no, campaña esta no, porque ahora lo plantea el PSUC, no, lo plantea el MC, oye pues ahora no, pues ahora estos están por aquí, que también quieren plantear, que si... no sé, que según que debates nosotros lo habíamos como superado, ¿no?”*

En aquest fragment s'apunta també un altre dels aspectes rellevants que és la pugna per l'hegemonia política dins del moviment entre diversos partits. Vinculat a aquest aspecte apareix també l'anàlisi dels diversos models de lideratge que van operar a l'època. Cal recordar que l'any 1979 a les Jornades Feministes celebrades a Granada, el debat sobre la “doble militància”⁷¹ (que qüestionava la legitimitat feminista de les dones que militaven a partits polítics mixtes) va conduir a la primera gran crisi del moviment feminista a l'Estat Espanyol.

Les feministes de la primera etapa, en paraules d'Empar Pineda van ser “una mica engreides”:

EP *“Van ser jutjades, jo penso, injustament perquè es tenia en compte, des de les feministes recién llegadas, es tenia en compte molt la sexualitat, el conjunt*

⁷¹ Aquest debat es pot seguir en el dossier que presentà Dones en Lluita N° 11 MAIG-JUNY 1979

de la contradicció entre les contradiccions que es donaven entre els homes y les dones. (...) Les dones del PSUC, que van treballar des de el començament a les AAVV arplegant dones, jo penso que, tampoc se'ls hi ha fet amb elles justícia, més encara, jo penso que, fa molts anys que ho dic sempre públicament, penso que el moviment feminista de llavors van ser una miqueta engreides.”

Malgrat això l'experiència de la Coordinadora Feminista es rescata per la seva riquesa front altres formes que van existir a l'Estat més homogènies:

EP “Jo penso que aquesta forma d'organització va permetre compartir un espai, on bé sempre hi ha aquelles veus que destaquen més que d'altres però. I aquí va ser molt interessant l'article, que ens va arribar de la Joe Freeman en que deia “ La irania de la falta de estructures” que va ser un article molt important de l'època. Però aquesta falta d'estructures fa facilitar que cada dona pogués aportar tot el que sabia, tot el que podia i hi havia debats dins de la Coordinadora que facilitaven que experiències de les vocalies per exemple es poguessin discutir amb dones de CCOO o amb dones de DAIA o amb dones de LAMAR, que era l'altra part diferent , del feminisme radical, que es deia, diferent del de la Lúdia Falcon. Aquesta possibilitat de debatre jo penso que fa fer una relació, o sigui una intercomunicació que va ser molt important en el procés de la presa de consciència de totes nosaltres.”

També van haver temes que la Coordinadora Feminista va impulsar i que als barris no es van acceptar. Lourdes Ponce, ho exemplifica amb el rebuig del “Dia de la Mare”. Cal tenir present que en absència d'espais propis de dones (a diferència dels homes que tenien en exclusiva des de espais associatius a esportius i d'oci), la celebració del dia de la mare, tot i la seva connotació comercial significava un cert marge de reconeixement al que les dones no volien renunciar.

LP *“Pues per exemple el de la maternitat, me’n recordo que un dia de la mare, jo no sé si us en recordeu, va ser de les primeres coses que vam fer, un dia de la mare, per celebrar el dia de la mare, es va fer un manifest en contra convocant una manifestació on estava la maternitat... i clar nosaltres, a ese nivel, pues de la vocalia, anàvem rotatives a la Coordinadora, hi anàvem dues i aleshores cada cop canviava una, no’ o sigui per mantenir una miqueta el fil i tal i aleshores, a la vocalia discutiem tot el que s’havia parlat a la coordinadora, o sigui érem molt ... i aleshores la vocalia decidia. [rient] Em recordo el debat del manifest en contra de la maternitat convocant a una manifestació el dia de la madre, delante de la maternidad, no vam poder anar a la manifestació perquè va ser.... aquest debat si que no el varem guanyar, perquè és que jo era la primera que no sabia que dir... bueno, bueno, bueno, això no es pot llegir, això no es pot defensar per cap lloc, no?”*

Les afirmacions de Ponce posen de relleu també el funcionament horitzontal, la representació rotatòria (que no totes les vocalies tenien, en alguns casos la representant a Coordinadora era fixa), el debat de les propostes a la vocalia per a generar noves propostes que es duïen a la Coordinadora Feminista. El cas descrit per a Nou Barris sembla anecdòtic perquè en general les dones entrevistades afirmen que les vocalies assumien les campanyes i propostes de la Coordinadora. Les vocalies van combinar l’agenda feminista global amb les reivindicacions més properes d’equipaments i serveis, el cas de Gràcia en seria un exemple:

CG: *“Nosaltres vam participar amb el moviment feminista, de seguida ens en vam buscar... pues ajuntar-nos amb altres vocalies, amb altres grups, no? A la creació de la coordinadora feminista, de les Jornades, per tant, vam participar, pues amb el tema de la llei del divorci, no? que teníem papers... i llavors*

discutíem, no? el tema de l'avortament, que ara hem hagut de tornar a remenar lo mateix, no? ah... el tema dels serveis socials, també vam estar molt a sobre, de reclamar guarderies, de sanitat, de... el tema de 'planning familiar', no? que també a llavors va ser una cosa que funcionava força bé, els grups de 'planning familiar' i nosaltres sempre hi vam estar també amb això, vull dir, ja et dic, tot conjuntament amb el moviment de dones de Barcelona, no? i nosaltres totes aquestes campanyes, nosaltres, al nostre nivell, pues com ho fèiem al barri? Pues fent xerrades, tenint el local obert, donant serveis publicant coses en a la revista... i despues col·laborant amb el moviment feminista pues en les reclamacions grosses de fer manifestacions, actes més a nivell de ciutat, etc..."

La vinculació amb la Coordinadora Feminista és recordada com enriquidora per diverses dones. María Castaño en destaca com les iniciatives que sortien a a Barcelona eren assumides pel grup de Dones de Cerdanyola amb entusiasme, la coordinadora era l'espai on es produïen els debats que després es reproduïen a nivell de les vocalies. També Montse Cervera recull aquest aspecte, que en els primers temps resulta enriquidor però que a partir de un moment donat satura les dones que ja no volen anar a Coordinadora

MC *"... jo crec que la mateixa Coordinadora també va ajudar per a posar temes que el mateix grup no hagués posat i imposar -los...en canvi en algún moment hi va haver com una mica de saturació, també, no? O sigui d'anar a la Coordinadora i veure la Coordinadora com massa invasiva, i dir bueno nosaltres iremos o no iremos, o sigui una miqueta també aquesta sensació, o sigui de vegades també... Jo crec que l'experiència d'anar-hi va ser per a introduir el feminisme més activista, més trencador i tot això en moviments que tenien un procés més concret i això va fer que anés més ràpid, jo crec que va ser*

positiu o sea el que hi havia, vaja! No? Alguns vam rebre-ho millor, però també va ser de vegades, de vegades la Coordinadora anava amb un ritme diguéssim que els grups de dones, o les dones que hi anàvem que al final jo crec que van sostenir la Coordinadora més les dones que estaven organitzades en altres llocs o que tenien més idees no? Que no pas les dones dels barris, no? Per la mateixa dinàmica de fer-ho, O sigui a mi em costava que una dona que no era de la Lliga o del MC o molt feminista d'un altre lloc anés a la coordinadora perquè trobava molt complicat, hi havia molts debats... No dic a la Coordinadora de Barris, eh?! Vull dir a la Coordinadora Feminista..."

Campanyes:

Les campanyes que va dur a terme el moviment feminista i que van ser també assumides per les vocalies, van ser nombroses i s'articulaven entorn dos eixos: la recuperació de drets democràtics i la sexualitat, per tant el dret al propi cos. Diu Empar Pineda que *"el feminisme a l'Estat Espanyol es va construir sobre la sexualitat"*, i efectivament aquest tema va agafar de seguida una posició central, en la vida dels grups de la Coordinadora i en l'agenda de les vocalies. També es van fer campanyes contra les agressions a les dones i contra les violacions que tenien un caràcter més defensiu i que sovint sortien en resposta a fets concrets. Així per exemple, tres violacions a dones que treballaven a la Vall d'Hebrò, que va tenir lloc a Martí Codolar, va tenir com a resposta una manifestació convocada per la Vocalia de Dones del Carmel i a la que van assistir

500 dones⁷², es recordada per les dones del Carmel com un moment cabdal en la història del grup.

Tx G “ *Yo me acuerdo que cuando el tema de las agresiones sexuales, la movilización del barrio, con este tema, esta sensibilidad, bueno, es que bueno, es impensable, que hoy en día pudiera salir un barrio, allí, las mujeres del barrio, tantas mujeres a manifestarse por todo el barrio.* ”

Entre les campanyes de recuperació de drets democràtics que corresponen a la primera etapa i en les que les vocalies van jugar un paper molt actiu, trobem les campanyes per la despenalització de l'adulteri, pel divorci o de l'amnistia per les dones. A nivell polític general, l'Assemblea de Catalunya, plataforma unitària de l'oposició democràtica, reclamava “llibertat, amnistia i estatut d'autonomia”. L'amnistia va permetre la sortida de la presó de les dones i els homes detinguts per raons polítiques, però el moviment feminista anava més enllà i reclamava que també sortissin les dones condemnades per delictes específics de la dona: adulteri, avortament o prostitució.

LP “... *No però és que va ser curiós lo de l'amnistia per exemple, és que en la Transició es va començar a demanar l'amnistia per tothom i si... lo que diem... la revolución y entonces vosotras y resulta que demanem l'amnistia i en adonem que totes les dones que estan a la presó no els ha caigut el tema de l'amnistia i vam haver de ser les dones les que vam començar lo de la lluita per l'amnistia per les dones, que després de retruc pues va ser lo de la llei de perillositat social perquè era pel que les dones estaven empresonades? Per això... o sigui que ningú se'n recordava del tema aquest i va ser .. o sigui que clar, dius, com m'he*

⁷² El Dones en Lluita N° 10 de març abril 1979, s'en va fer ressò.

de creure això de que primero la revolució i després ja es farà tot, no, no, si nosaltres no estem vigilant, si nosaltres no estem controlant el que son els nostres desitjos i ue són els nostres interessos la revolució anirà per un cantó i nosaltres anirem per altre i lo de l'amnistia jo penso que és el fiel reflejo d'això... Tothom amnistia per tothom, amnistia per tothom i resulta que està tothom fora menys les dones i dius... bueno, de què anem, no?"

Més endavant recorda les concentracions que es duïen a terme davant de la presó de dones de la Trinitat:

LP *"Tots els diumenges a les dotze del matí... el meu embaràs..."*

Aquesta cita mostra un element de caire metodològic, rellevant, en les entrevistes realitzades, i és que sovint les dones refereixen les seqüències de la seva vida en relació a etapes reproductives pròpies o d'altres dones (Díaz Sánchez 2003: 210). Així, en preguntar quan es va acabar una determinada vocalia una dona ens va remetre al moment en que una companya havia tingut el seu fill.

De les diverses reivindicacions vinculades a la defensa del dret al propi cos, dues mereixen una consideració especial, la campanya pels centres de planning i la que reivindicava el dret a l'avortament. Fora un error plantejar-ho únicament com a campanyes. El treball de les vocalies, com el de la resta dels grups de la Coordinadora Feminista va suposar un debat tan en profunditat sobre la sexualitat, una revisió de les pràctiques i dels sentiments, de les relacions i de la construcció del propi desig, que en molts aspectes podríem dir que les dones es van re-coneixer i es van reinventar col·lectivament. Les pràctiques dels grups d'autoconsciència, d'auto-coneixement, l'auto-exploració, que havien començats en els primers nuclis del feminisme, es van dur també als barris.

En un moment en que primava l'obscurantisme i no hi havia llibres, ni explicacions sobre sexualitat ni anticoncepció a l'escola, i els mitjans anticonceptius eren il·legals, les vocalies de dones van dur a terme xerrades sobre sexualitat i anticoncepció als barris. Eren xerrades que acostumaven a tenir molt de públic, generalment s'oferien (al contrari d'altres activitats que podien ser obertes a homes) només a dones per tal d'afavorir que aquestes preguntessin i s'expressessin amb llibertat. Les dones del grup DAIA oferien un programa de xerrades que eren demanades per les vocalies:

MG *“....nosaltres per exemple es muntava una vocalia ... i allà íbamos nosotras durant cinc sessions....Clar això era una cosa pues a la vocalia li anava bé perquè era una forma d'atreure gent a la vocalia, de tres i mitja a cinc i mitja anàvem normalment, i fèiem això no? de donar aquestes xerrades i fèiem les tres o quatre sessions i aleshores la gent de la vocalia aprofitava doncs per donar altra informació però una mica la manera de cridar-les era”*

El cas de la Vocalia de Dones del Carmel és paradigmàtic perquè va ser la primera que va obrir un “centre” d'anticoncepció a l'ambulatori del barri, en un espai cedit, després de molta insistència, on un cop per setmana professionals voluntàries i dones de la vocalia assessoraven les dones sobre els mètodes anticonceptius. Es van cercar mecanismes per tal de resoldre els aspectes tècnics i van obrir la primera consulta de planning a Barcelona⁷³:

TXG: *“Las citologías, con el Vall d'Hebron, que Vall d'Hebron os lea las citologías, que haga los cultivos y tal, claro, fue un éxito, abrimos aquello y las mujeres cola que teníamos, allí porque todas querían a venir preguntarnos por, claro, las pastillas, y dentro del ambulatorio, claro, esto no lo había hecho nadie, en el movimiento feminista, todas en plan, entonces nosotras nos*

⁷³ A la revista Dones en Lluïta, al seu número 8 de Nov-des de 1978 :3, les dones de la VD del Carmel expliquen extensament aquesta experiència.

organizamos, y decíamos: “bueno, pues tal día te toca a ti, a ti, y tal, con la gine tal cual, la enfermera tal cual” entonces, pues bueno, una le informaba a las señoras, la otra le hacía lo que tuviera que hacer.”

Aquesta pràctica de donar serveis de forma voluntària forma part de la tradició veïnal. En alguns casos l'opció es prenia dins del context d'una lluita per evidenciar-ne les necessitats dels barris i imposar que fossin assumits per les administracions, en altres, les associacions van assumir la delegació de determinats serveis de forma permanent. Això ha fet que es pugui distingir entre les associacions de veïns més assistencialistes i aquelles més lluitadores (Martínez i Muntada 1999). L'experiència de les vocalies de dones, tant pel que fa a les consultes d'orientació sexual i d'anticoncepció que es van obrir, com pel que fa a les permanències per a informar de llocs on anar a avortar, responien més aviat a la voluntat d'evidenciar les necessitats, de captar dones, i d'imposar a la pràctica tant el dret a l'anticoncepció com el dret a l'avortament.

PH: *“Queríamos, por ejemplo, nosotras teníamos necesidad de saber como éramos, porque claro yo puedo pensar en lo que siento y lo que quiero y tal y ella... pero ponerlo, eso, en una mesa, ha ver si coincidían, sobretudo la sexualidad, “¡a ver! Qué es lo que a nosotras nos gusta, qué queremos, como va esto” y que eso realmente fuera verdad, ¿he? Sin ponernos medallitas y los hombres delante, lo que pensaban los hombres a nosotros nos importaban un pimiento, solo de lo que nuestro cuerpo sentía y como lo sentía, y como nunca habíamos leído nada... bueno sí, lo de las mujeres de Boston⁷⁴ ya iban por ahí,*

⁷⁴ Nuestros Cuerpos Nuestras Vidas. Boston Women's Health Book Collective. Our Bodies, Ourselves. Boston: New England Free Press; 1972 (Traducció i adaptació Leonor Taboada: Nuestros Cuerpos Nuestras Vidas. Barcelona: Icaria; 1984). Versió 2001: Plaza & Janés.

*¿he? 'Nuestro cuerpo nuestras vidas' aquel libro creo yo que fue para mi [riu]
un descubrimiento, ¿no? Y es que además no solamente es que hablábamos
intentando ponernos un poquito de acuerdo ¿no? Intentando... ¿no? pero es que
además nos explorábamos el cuerpo."*

L'auto-exploració, es a dir, la introducció d'un espèculum a la vagina per a conèixer la pròpia anatomia genital, va ser una pràctica individual i col·lectiva, de diversos grups i també de vocalies. En el cas de la Vocalia de Dones del Carmel, a més va ser feta en el marc de l'ambulatori i com que l'espai previst inicialment se'ls va quedar petit, van optar per fer-la a la sala d'espera. Ho expliquen a duo Txelo García i Patro Herrero:

TXG: *"Todo de mujeres, entonces la ginecóloga se abre de piernas, se pone el espéculo, le enseña cómo se pone el espéculo y que las señoras pasen para ver lo que hay dentro de la vagina.*

PH: *El clitoris... nadie sabía nada de clitoris, nadie había hablado nunca de él.*

TXG: *Esto, a ver, todas las mujeres sí, sí, las señoras allí mirando.*

TXG: *Todas las del barrio normal, las marujas más marujas... no te creas tu que... a ver, estábamos más las de la vocalía pero también las señoras que las teníamos allí, total, que bueno, que la cosa pasó, pero claro, esto no podía quedar, se enteraron la parroquia, el pollo que nos montaron los de la parroquia!"*

El valor d'aquestes pràctiques que representaven un trencament radical amb les concepcions relatives a la sexualitat i que reivindicaven el dret al plaer de les dones, cal

situar-lo al context de l'any 76. Així ho recorda una ponència del grup DAIA presentada a les Jornades 20 anys de Feminisme celebrades l'any 1976, les dones que signen com ex-grup DAIA, recorden la seva ponència, presentada a les JCD de 1976 i diuen que *“constituïa la primera crida pública i col·lectiva a lluitar per uns mínims drets a l'anticoncepció, a la maternitat responsable i a la lliure expressió de la nostra sexualitat. Avui pot semblar gairebé banal. L'any 1976 era gairebé obscè.”* (DAIA, 1996: 117)

A la primera comissió que es va crear amb l'Ajuntament de Barcelona, per a organitzar els primers centres de planning les dones de DAIA i dones de les vocalies van tenir un pes específic important.⁷⁵ Es important analitzar els aspectes de model que les actes, així com diversos manifestos i articles publicats en Dones en Lluita reflecteixen, ja que hi va haver un treball de debat i d'elaboració teòrica molt intens entorn com havia de ser l'atenció en aquests centres, una atenció que es volia desmedicalitzada i respectuosa amb les opcions de les dones. Aquesta negociació està documentada a l'Annex 3.

Els centres de planning que tants esforços van costar per tal que el disseny i el model d'atenció i de prevenció assumís una perspectiva feminista, van ser ràpidament professionalitzats i després van passar a ser gestionats per l'ICS (Institut Català de la Salut), aquest procés va començar l'any 1991. Es va guanyar en prestacions tècniques i en la possibilitat d'arribar a més dones, però es va perdre en qualitat d'atenció i en la incorporació d'una perspectiva feminista. Txelo Garcia, de la vocalia de dones del Carmel es va incorporar com a treballadora social al Centre de Planning de Torre Llobeta, preguntada sobre com valorava el canvi diu:

TXG: *“Pues yo creo, por ejemplo, que se ha perdido esa atención, que teníamos en el planning, de considerar que la mujer era un individuo con todas sus facetas, y que no es que, a ver, cuando una mujer tiene problemas para utilizar*

⁷⁵ Així es desprén de les actes de la comissió cedides per [Marcel·la Guell](#).

métodos anticonceptivos, no se le puede culpar a la mujer, a ver, es que venimos de una cultura, que... (...) Pero esa concepción de la mujer, que teníamos los profesionales que estábamos trabajando, pues hay pocos que lo tengan, entonces se ha perdido todo esto ¿no? ¿Que como se sentían las mujeres cuando iban a un centro de planning? Pues se sentían bien, se sentían atendidas por mujeres, que entendían sus problemas, que si tenían que hablar del aborto pues hablaban, que no se culpabilizaba porque tuvieran que abortar más de una vez, que si no utilizas métodos hay que explicárselo que... a su nivel ¿no? Entonces todo esto yo creo que se ha perdido, se ha perdido y no se si se va a recuperar, yo eso sí que lo veo, veo que será difícil.”

Aquesta valoració, que el procés d'integració suposa una major cobertura tant poblacional com de serveis a canvi de una pèrdua de qualitat i d'identitat és també reflectida per Molero (1996: 42). L'any 1981, deu anys abans de la integració dels centres a la xarxa pública, en el primer número de la segona etapa de *Dones en Lluita*, les dones del grup DAIA ja manifesten el seu desencís pel funcionament del centres:

“Una vez más nuestro trabajo, nuestra experiencia. Nuestras perspectivas y con ello la de todas las mujeres, han sido arrebatadas por el poder médico-político y tergiversadas para sus propios intereses, eso sí, aprovechando lo que de evolutivo y de avance tenía dicha experiencia.” (DAIA 1981: 41)

Dins de les campanyes que la Coordinadora Feminista va dur a terme, la campanya pel dret a l'avortament va ser una de les més intenses i que va tenir una major durada en el temps. Degut a les restriccions d'espai, no entraré tant en la valoració política de les diverses etapes, els successos que la van marcar, com el judici contra les onze dones de Baracaldo l'any 1979, ni en les conseqüències que el dret restringit a l'avortament va tenir, sinó en el tipus de treball que les vocalies van dur al respecte i en les

repercussions que van tenir en les seves dinàmiques.

El grup DAIA primer i les vocalies de dones després van assumir donar informació als centenars de dones que cada setmana anaven a avortar a Londres, Amsterdam o a Avinyó.

El tema de l'avortament l'any 1976 i els següents no era un tema fàcil de tractar no obstant les vocalies van dur el debat als barris:

EP *“estic pensant per exemple quan les de DAIA plantejaven entorn el dret al nostre cos, i el debat que hi havia al conjunt de la Coordinadora, la veu de les dones de les vocalies ens ajudava totes a posar els peus a terra veure com es podia fer que un tema tabú com era l'avortament, un tema que es vivia com el tabú dels tabús com fer-ho i al revés a elles també els arribava idees, formes per dirigir-se a les dones per tal de guanyar-se-les en un tema tant tabú com era aquest.”*

Si bé el debat sobre l'avortament es va fer al conjunt de la Coordinadora feminista, el cert és que Marcel·la Guell, a l'època membre de DAIA, recorda la sensació que elles i les vocalies eren les úniques que es van implicar en el treball més militant i de base. Argumentant que l'avortament era el resultat de la sexualitat androcèntrica alguns grups es van inhibir:

LP *“És que jo penso que això, jo si que me'n recordo d'això i tens raó en el que plantejes, jo si que penso que [rient] que és normal, moltes vegades érem un moviment molt purista, hi havia sectors bastant grans que estaven dient que això era una agressió al cos de les dones i que aleshores això no es podia defensar como... sí que hi havia sectors que defensaven això i que si no que les dones no es quedessin embarassades i que no fessin penetració i no sé que...”*

La perspectiva des de els barris però era altra. Assumint que l'avortament era una agressió contra la dona i que no era desitjable, precisament, per aquest *“tocar de peus a terra”* les dones vivien de prop el drama que suposava l'avortament:

AA *“Ho tenia molt clar, molt clar, això de l'avortament, perquè havia vingut una d'aquestes dones demanant doncs, però molt, que era, venia la germana, ella era disminuïda, vivia en unes condicions infrahumanes i jo pensava 'és que no hi ha dret que no pugui avortar aquesta dona' a més estan, ... i “perquè no té diners” i llavors em sublevava molt...”*

TXG: *“Yo la verdad es que... tengo recuerdo de dramas personales de las mujeres, ¿no? El hecho de que una mujer, por ejemplo, pues que no sabía hablar inglés, por supuesto, ni nada, que le decías: “si quieres abortar, te tienes que ir a Londres”, que nunca habían cogido un avión, que el tema económico... que todo esto, que a veces, a ver, yo recuerdo, los dramas como personales...”*

Les permanències de l'avortament congregaven un gran nombre de dones:

CC. *“...després també hi va haver una cosa que és tot el tema de l'avortament que nosaltres vam ser una mica un centre de donar adreces per anar a avortar a Londres. Això la junta ho vivia molt malament però ho havia d'acceptar, però clar, cada dimarts ens venien 40 dones de todas partes i a demanar adreces per anar a avortar...”*

S'establia un contacte personal amb dones amb grans carències i que estaven vivint problemes greus a més a més del problema de l'avortament o de maltractaments, que motivaven la consulta al grup de dones. La percepció que transmeten dones de grups diversos és que aquest cos a cos les va desgastar fortament. Aquest desgast es percep

tant a nivell individual com a nivell del conjunt del grup que absorbit per aquesta activitat havia de deixar d'altres que li donaven sentit.

MG *“Però en aquest tema de l'avortament, nosaltres quan, encara que fèiem sessions d'informació col·lectiva... bueno, allà era continu, eh? has de pensar que nosaltres sortíem d'allà, moltes tardes o molts matins, perquè també hi anàvem als dematins, però bueno, era una cosa que casi ens havien de recollir amb pinces, perquè t'explicaven, t'explicaven cada història... es que clar, jo es per això quan moltes vocalies es van posar a treballar, bueno, a Nou Barris el tema dels maltractaments, vaig pensar: quin horror! No? perquè ... no un horror, perquè, però o sigui perquè són temes o almenys si tu fas una feina militant d'aquest tipus on no pots , nosaltres no sabíem posar distància amb el tema, i aleshores cada vegada que una dona t'explicava una història d'aquestes...*

Clar el tema de l'avortament i el tema dels maltractaments jo penso jo penso que clar, assumir això com a grup jo penso que... això supera tot vull dir, destrossa, no és que destrossi el grup, però si perquè es que ja no pots fer cap altra cosa, o sigui et tens de dedicar exclusivament a això i dedicar-te exclusivament a això tant en un tema com amb l'altre, si tu lo que vols fer és una tasca doncs més de discussió, de no sé què, de no sé quals, això ho anul·la absolutament tot, en menja absolutament tot, perquè la problemàtica és tant greu que ...”

Aquesta aproximació al tractament del tema de l'avortament ha de ser ampliada considerant l'experiència d'altres vocalies. També ha de ser analitzada pel que fa als discursos dels diversos actors socials, les formes de lluita (per exemple les autoinculpacions o la realització de dos avortaments a les Segones Jornades) situada al

context polític de la Transició i s'han de valorar les repercussions polítiques que la pressió del moviment feminista va tenir en aconseguir una llei de l'avortament (tot i que retallada notablement respecte de la demanda feminista).

Repercussions en la vida de les dones que participaren a les vocalies de dones:

Les dones que van participar en l'experiència de les vocalies es van posar en joc i en qüestió de forma tan radical i integral que era impossible que aquesta experiència no les marqués profundament. Considerar que *“Allò personal és polític”* va fer que es trenquessin barreres i les relacions afectives i sexuals, que fins al moment es consideraven de l'àmbit privat, fossin debatudes públicament als grups. Pel cas del Grup de Dones de Cerdanyola per exemple, María Castaño explicava que la majoria es van trobar en processos de separació amb els seus fills i filles a càrrec. En altres grups del moviment feminista, el debat sobre els propis sentiments i emocions i sobre la sexualitat, va dur a un canvi d'opció sexual. El lesbianisme va ser considerat també en alguns grups com a opció política. A les entrevistes aquest element no ha estat explorat i en canvi s'haurà de contemplar en un estudi posterior ampliat.

El que les dones entrevistades plantegen com a resultat del seu pas per les vocalies de dones és una percepció positiva, una experiència que els va canviar la vida. Es destaquen tant els aspectes d'enriquiment personal, de conquesta de capacitats o d'autonomia com els aspectes lligats al vincle emocional que es va donar amb altres dones. En alguns casos les dones expliquen que malgrat la dissolució del grup mantenen relacions d'amistat amb les dones de la vocalia que reactiven periòdicament fent sopars, trobades o festes.

A la pregunta de què creu que li va aportar la vocalia de dones Carolina Costa respon:

CC *“Moltíssimes coses. Ahiiii! No sé....A veure per una banda un desgast increïble, o sigui, però molta força i molts moments molt enriquidors i a mi m’han fet persona, i no se, vull dir i ara ... Ens veiem les dones que érem de la vocalia i hi ha un carinyo impressionant. Jo crec que vaig créixer com a persona, no només amb la vocalia sinó amb el MC, jo dic que la meva escola no ha estat l’escola d’enginyers, la meva escola ha estat el MC i la vocalia de dones i tot el que jo he anat fent a nivell d’activisme. I d’això he après, de lo altre, de los libros de mecànica de fluidos, ni m’en recordo ni em dóna la gana d’en recordar-me, jo ... a veure... penso que he fet el que he pogut i ja està i punto. I ara amb la satisfacció de dir i això que vaig tenir moments dur d’allò que estàs cansada i tal però la satisfacció de dir bueno, jo he fet lo que he pogut, si ara vull fer més faig més i si no vull fer més no faig més i .. aire! Però a mi en general buf! Estic molt contenta d’haver viscut l’experiència de la vocalia de dones i de la meva militància política i més que d’haver-me tret la carrera que també em va costar molt...[riu]”*

MB: *“Per mi va ser un creixement personal, no? Suposo que tenies una responsabilitat que te la tenies de gestionar, no? i una mica pues fer esforços per portar propostes (...) doncs, bueno, pues era un coixí important de... d’empoderament, i de... de... de compartir neures”*

CG: *“Pues, jo crec que va ser important per mi, per això també he tornat, no? Això va ser un moment important per mi, perquè... bueno, i suposo que*

per totes les dones en aquell moment que... perquè ens havem adonar de moltes coses que no ens havíem adonat fins a llavors, no? que... de la vida, no? de la vida que portàvem, de les relacions de parella, de les relacions amb la societat, de... bueno, dels nostres drets i això jo crec que això va ser una revolució, que moltes dones ens va donar una empenta i una manera... vida molt més gratificant i bueno, penso que vam fer un avenç molt gran i... bueno, i ara pues continuo treballant amb això, perquè... i realment em continua essent molt gratificant.”

TXG: *“Era también otro momento, y otra situación, y luego creo que, a nivel individual, a muchas mujeres nos aportó muchas cosas, ¿he? Yo... eso, vaya. Para mí ha sido de, bueno, de encontrarme con mujeres como para siempre, con la Ana, con la Patro, con la Angels, bueno, con mucha gente, ¿no? De ya... además como mujer ir creciendo conjuntamente, ¿no? porque tu tenías esa idea a nivel intelectual, porque te movías en los ambientes de izquierdas y tal, pues era lógico ¿no? Que bueno, que pues, había que ser feministas y estaba clarísimo...”*

Respecte de les aportacions que les vocalies de dones van representar pel conjunt del moviment veïnal i pels barris, aquesta és majoritàriament positiva. Malgrat això, hi ha una percepció de *desencanto* respecte dels nivells de democràcia actual i del dentell assolit en els drets de les dones, que es considera per sota de les expectatives dels anys setanta.

CG: *“Pues bueno, va ser... és això, un toc d’atenció, de dir, bueno, “heu de contar amb nosaltres”, “nosaltres tenim una visió de les coses que pot enriquir*

la que teniu, no?” que és mancada, anem a dir, no?, doncs “heu de tenir en comte de contar amb nosaltres” a veure, que costa, he? perquè actualment encara estem així, no? vull dir... reivindicant coses d’aquestes, no? però aconseguir que... també, pues, que et respectin, que... bueno, ja saps que pejorativament el tema feminisme, no? pues ha sigut... feminista i feminisme pues ha sigut tergiversat i vilipendiat anem a dir, no? i bueno de dir, no, no, és que nosaltres lluitem pels nostres drets i ens heu de respectar i jo penso que hem aconseguit que ens respectin, no?”

CC *“Se’ns tenia més en compte, es nava més en compte en com es parlava, com a mínim eren més “políticament correctes” un altra cosa és que les pràctiques després no fossin, però si jo crec que es va portar i jo crec que amb bastanta riquesa, un altra cosa és que es reconegui o no es reconegui i això des de la vocalia, però també tenint en compte l’evolució de la societat que també anava a pares, que també no es la vocalia és el moviment feminista que poc a poc va transformant esquemes i històries, no? I després hi havia los reacios de siempre que bueno... no tragaran mai i no els canviaràs mai, però jo crec que si que malgrat que eren lluites ardues i difícils, algun granito de arena vam aportar no?”*

Es valoren les transformacions en les formes de vida i en els valors, en l’associacionisme femení actual com una fita de la lluita feminista que es va dur a partir dels anys setanta:

LP *“Pues en la situació de les dones en els barris, tu vas ara per els barris i no son els mateixos que fa 30 anys afortunadament, la majoria de les dones es plantegen el tema de treballar de ser independents, de funcionar, ara estem*

veiem,.. o sigui van aconseguir els seus marges de llibertat en moltes coses van aconseguir el dret a administrar els diners elles el que no l'administressin els marits, hem donat moltes baralles així petites...”

MC *“I després ja com a últim ara també a molts barris siguin vocalies o no, hi ha grups de dones grans no? Que és curiós perquè en aquell moment estaven molt ficades amb les seves filles amb la seva casa i que ara doncs fan teatre, fan no sé què ... es a dir dones de 60, 70 i 80 anys, no? Que estan i jo crec que hi ha aleshores aquest contacte amb la gent de la nostra generació o bé la que ho porta o la que ho dinamitzar una mica que és també fruit de que les dones ja fa molt temps que fem coses d'aquestes i que podem parlar de sexualitat, tant fa que siguem grans, de ballar de no sé què i tal i jo crec que això ha aconseguit una, no sé una autoritat en el que són els drets de les dones, el feminisme a la Ciutat molt important, a part de les reivindicacions concretes que dèiem.”*

En definitiva hi ha la consciència que les vocalies de dones van actuar com a canals que van permetre que el moviment feminista es nodrís del coneixement que es generava a través del contacte amb les dones dels barris, que prenguéssin consciència de les necessitats reals de les dones, que, com deia una de les informants, “toqués de peus a terra”. Al mateix temps les vocalies de dones van dur els debats del feminisme intel·lectual, del feminisme més acadèmic i internacional als barris. Aquestes sinèrgies van jugar un paper en la transformació social i de valors, l'abast del qual haurà de ser objecte de la recerca posterior.

Per finalitzar aquest apartat d'anàlisi les paraules de la filòsofa Amelia Valcarcel, extretes d'una conversa amb García de León (2008) em semblen el millor corol·lari:

“¿Memórias de la Transición? Me dices. Está muy claro: no estábamos. Todos los libros que estan saliendo nos ignoran. Hablan de un tiempo en el cual éramos como molinillos que no veían. Tenemos que hacernos presentes, aunque solo sea en honor a la verdad. La gran Transición ha sido moral. Los hombres no la han hecho. Ellos no cambiaron su mundo. Su mundo familiar era el mismo. Todo seguiría igual para ellos. Estaban en otro mundo que nosotras. La Transición aún no ha acabado”. (García de León 2008 :21-22)

4. Discussió i noves línies de recerca

Dèficits i límits de la recerca:

Respecte de les dones entrevistades i de les vocalies a les que pertanyen cal tenir present que aquestes dones no són representatives del univers definit, es a dir del conjunt de dones que va formar part de les vocalies de dones de Barcelona, vinculades a entitats veïnals. Es tracta, en la seva majoria, de dones que van exercir alguns tipus de lideratge, vinculades a partits polítics i que també en la major part dels casos han seguit en l'activisme polític i social. Els seus testimonis no obstant, tenen un altre tipus de rellevància, són informants claus perquè van viure en primera persona la doble transició. La Transició democràtica que van ajudar a construir i la transició personal del model de dona del franquisme, en que van créixer, a un nou model que en els anys setanta estava per inventar.

En aquesta recerca preliminar hi ha diverses absències que la recerca de la tesi haurà de contemplar:

- Les dones de les vocalies de dones de barris no contemplats pel cas de Barcelona.
- Les dones que van formar part del moviment veïnal, no vinculades a les vocalies de dones.

- Les dones que van formar part del moviment feminista i que van estar en altres col·lectius que no eren les vocalies de dones.
- Els homes de les entitats veïnals, que van jugar un paper actiu, amb els seus propis qüestionaments (gairebé sempre individuals, encara no existia el discurs de la construcció col·lectiva de noves masculinitats) i les seves resistències al canvi (aquestes si que en ocasions eren col·lectives).

Altra qüestió a contemplar són els propis límits d'aquesta recerca constrenyida tant pel temps i l'espai com pel seu propi caràcter d'exploració preliminar. Alguns dels elements que van sorgir de l'anàlisi de les entrevistes i dels materials no han pogut ser tractats en l'apartat anterior. Han quedat fora de l'explicitació de l'anàlisi aspectes rellevants apareguts a les entrevistes: la consideració del treball domèstic, el debat sobre la diferència o sobre el feminisme autònom i la doble militància o els conflictes entre les dones de les vocalies amb altres dones de les associacions de veïns, les preocupacions referides a la situació actual del feminisme i de les dones o la falta de recanvi del moviment feminista tradicional entre altres aspectes. Tampoc s'han analitzat a fons les trajectòries personals de les dones, els seus itineraris associatius i l'articulació entre aquests i la realització d'altres papers: mares, cura, feina, etc. La crisi de les vocalies fins a la seva pràctica desaparició a Barcelona, l'evolució del feminisme cap a la seva institucionalització i el impacte d'aquest procés sobre les vocalies també han estat temes que han aparegut i no han estat abordats a l'anàlisi.

Valoració dels objectius:

Reprendré novament els objectius i les preguntes de la recerca per tal de dur a terme una valoració succinta de la mateixa.

a) La recuperació de la història en clau de dones documentant la seva participació en el marc de les Vocalies de Dones de les associacions de veïns durant la darrera etapa del franquisme, la transició i la democràcia.

He dut a terme una primera aproximació, limitada a dones que van participar a les vocalies de dones de cinc barris diferents i de composició social diversa. La recerca ha permès evidenciar la rellevància social, política i numèrica que les vocalies de dones van tenir en aquesta etapa històrica. És necessari seguir aprofundint en la investigació per tal de fer visible aquesta aportació encara ignorada. Al mateix temps esdevé imprescindible ampliar-la al conjunt de les vocalies de dones de Barcelona i establir comparacions amb el que va succeir als barris de la perifèria metropolitana i d'altres ciutats de l'Estat.

A l'hora de documentar la història de les vocalies de dones, una dificultat detectada ha estat la manca de registre de dates en els documents i dèficits en l'arxivística ja que tot i els esforços duts a terme, molts documents encara estan dispersos.

b) Fer visible l'aportació de les Vocalies de Dones a la consolidació de pràctiques d'exercici de la ciutadania, de valors i la consecució de drets democràtics, com el divorci, l'avortament (tot i que limitat), el dret al propi cos, el control de la procreació (a partir de la consecució de centres de planificació), entre altres.

Partint d'una etapa de dictadura, els homes i dones actius política i socialment durant el tardofranquisme i la Transició democràtica, van haver de passar, de les pràctiques dels partits i els embrions de les organitzacions de masses en la

clandestinitat, a dur a terme unes noves pràctiques d'exercici de la ciutadania en els moviments socials legals o encara semiclandestins i a les organitzacions ciutadanes. Per a la moltes altres persones el moviment veïnal i les vocalies de dones van ser el seu primer espai d'activisme social i polític. La recerca duta a terme ha permès evidenciar un ventall de pràctiques diverses dins de les vocalies de dones, l'experimentació de noves formes de lluita i la implicació en l'agenda col·lectiva del moviment feminista pel que fa a la reivindicació del drets democràtic i específics de les dones. Aquestes pràctiques, sumades a l'activitat del conjunt del moviment feminista, va tenir impacte a nivell polític. En el pla local, amb la creació de centres de planning, a nivell estatal amb la promulgació de les lleis de divorci o de l'avortament i amb la derogació de normatives com la llei de perillositat social. Malgrat la percepció col·lectiva que la transformació social va defraudar les expectatives inicials, i que es podia i la societat es mereixia anar més enllà en aquestes conquestes, el cert és que les transformacions legals van significar una millora en l'exercici de les llibertats individuals i en les condicions de vida de milers de persones. Els valors del conjunt de la societat i en especial els relatius al model de dona i les relacions de gènere han canviat de forma radical en els darrers trenta anys (Thurén, Ekström, 2008) Queda pendent calibrar en quina mida les vocalies van contribuir en aquestes transformacions.

Recerques sobre el moviment veïnal han mostrat que l'aprenentatge de l'exercici de la ciutadania va anar acompanyat de la promoció de valors: la democràcia en la presa de decisions, el valor de la defensa d'allò col·lectiu i la solidaritat (Martínez i Muntada 1999). El moviment de dones va afegir el valor de la igualtat (més endavant matisat com *igualtat en la diferència*). Les dinàmiques organitzatives dels grups de dones dins de les associacions veïnals són, no jerarquitzaes, igualitàries,

les decisions es prenen per consens, són solidàries, tenen una vessant lúdica i són pacifistes (Trayner 2002). Les vocalies de dones estudiades responen a aquests patrons (el pacifisme va anar adquirint rellevància a la dècada dels vuitanta). L'èmfasi en fer l'allò personal una qüestió política, va permetre fer visibles les situacions de desigualtat de gènere presents en la divisió sexual del treball, en la vivència de la sexualitat, en l'ús dels espais, en l'accés al treball i va permetre també prendre consciència col·lectivament de la violència exercida vers les dones.

S'obren nous interrogants entorn en quina mida el conjunt de les vocalies van assumir la totalitat del programa feminista. En aquest sentit el tema del lesbianisme no ha estat present a les entrevistes i en canvi va ser un element fonamental en el moviment feminista. El lesbianisme va tenir una triple vessant els anys setanta i vuitanta, com a reivindicació dels drets socials de les persones homosexuals, per tant comú amb el moviment gai; com a reivindicació d'una pràctica política (Amman 1996: 67) i com a opció sexual adoptada per dones del moviment feminista. Un altre aspecte de dissensió va girar entorn la maternitat i mereixerà també un apropament més acurat. La maternitat i de forma especial la maternitat com a destí de les dones també va ser un element de debat que requerirà un tractament posterior.

c) Analitzar el paper de les vocalies de dones en la construcció d'espais de solidaritat i debat entre dones, com a element d'emancipació individual i de presa de consciència col·lectiva entorn les desigualtats socials i en especial de gènere.

Les vocalies de dones van actuar com espais de solidaritat on les dones que patien problemes concrets, acusacions d'adulteri, separacions, agressions, embarassos no desitjats, entre altres, trobaven diverses formes d'acompanyament, assessorament i

suport. A partir de l'acció de determinades vocalies es van generar espais com centres de planning o casals de la dona. La recerca ha mostrat que aquestes activitats van representar un desgast personal i com a grup. Aquest objectiu s'hauria d'ampliar tant per analitzar quines pràctiques conduïen a una percepció de desgast i com van influir en la pervivència del grup com pel que fa a la creació de consciència col·lectiva.

c) Analitzar les diverses etapes del moviment format per les vocalies de dones, els seus lligams amb els moviments feminista i veïnal i les seves aportacions en ambdós àmbits.

La posició de les vocalies de dones com a espai compartit entre dos grans moviments socials dels anys setanta i vuitanta, el moviment feminista i el moviment veïnal, permet un anàlisi històric des del que podríem considerar com un observatori privilegiat d'ambdós moviments i de les seves interseccions i aportacions recíproques. L'oblit de què ha estat objecte l'experiència de les vocalies de dones tant per part del moviment feminista com per part del moviment veïnal orienta en els sentit de donar centralitat en la recerca de la tesis a les friccions i les ruptures que es van produir entre les vocalies de dones i els dos moviments.

Pel que fa al moviment feminista, en el cas de les vocalies de dones de Barcelona ha quedat establert que aquestes formaven part orgànica (com a membres de la Coordinadora Feminista) del moviment. No obstant he posat de manifest a l'anàlisi que aquesta relació va ser conflictiva, les vocalies no van rebre el reconeixement com "autènticament feministes" a l'època de la seva creació i auge, i d'altra banda gairebé han desaparegut en els relats posteriors del feminisme de la Transició. Respecte del moviment veïnal tant les vocalies de dones com la presència i activitats de les dones dins de les associacions veïnals han restat invisibles.

Apareixen pel que respecte a les vocalies de dones dos fenòmens associats a ambdós moviments (feminista i veïnal): el tractament de menysvaloració i l'oblit.

Hi ha tres eixos d'anàlisi que permeten abordar aquests problemes:

- 1) En una perspectiva de classe, valorant les tensions entre el moviment feminista intel·lectual i de classe mitja front el que es denomina el moviment ampli de dones. S'entén per moviment ampli de dones un moviment heterogeni, que té objectius que van de la reivindicació de millores en el benestar familiar i de la comunitat fins a reivindicacions que suposen transformacions en les relacions de gènere (Maquieira 1995). El reconeixement d'aquestes pràctiques associatives femenines com a espais on posar en pràctica noves socialitzacions orientades a prendre protagonisme, adreçades en definitiva al canvi, com "espais pont" (Del Valle 1997:165) permet superar els dualismes excloents tals com "feminista - no feminista" i optar per un coneixement i un reconeixement de les pràctiques, xarxes i sabers de les dones. Tot i així, caldrà distingir entre les pràctiques i experiències associatives que preparen el camí del canvi i incrementen les capacitats de les dones i aquelles que les limiten.⁷⁶
- 2) En una òptica de gènere (complementària de l'anterior) partint de la proposta de Radcliff (2002) per analitzar l'oblit de que han estat objecte les Associacions de Mestresses de Casa i la invisibilitat de les dones en organitzacions mixtes com les associacions veïnals (2008). Radcliff planteja una paradoxa, quan les dones participen en espais mixtes amb demandes generals, i amb contextos en que són

⁷⁶ Un problema espinós és el que planteja el de la Secció Femenina com un moviment ampli de dones, que troba el seu paral·lelisme amb el reconeixement de les organitzacions de masses de dones en països de l'Est (Radcliff 2008b:14-15). Per a algunes dones individuals i per les dones que van ser quadres de la SF, l'experiència va representar un trencament (de vegades l'únic possible) amb el model de la domesticitat. Com a conjunt el procés d'enculturació que la SF va dur a terme va tenir com a objectiu precisament eliminar qualsevol possibilitat de plantejar-se un alliberament de la dona i promoure l'adaptació al model de subordinació al baró fins a uns límits que van excedir fins i tot els de la mateixa Església catòlica (pel que fa a la submissió sexual per exemple)

formalment reconegudes com iguals pels barons, els “*assumpes de dones*” són considerats de segon ordre, o bé com obstacles per a la unitat de l’organització. El resultat final és una invisibilització “*la participación de las mujeres ha permanecido invisible dentro de un discurso que no otorga relevancia como problema a la relación entre género y ciudadanía*”(Radcliff 2008:55) i el rerefons és la contradicció entre una concepció de la ciutadania universalista front la diferència que representa ser dona. Per contra quan les dones s’organitzen de forma autònoma per a defensar els seus interessos es considera que aquests (des de la carestia de la vida fins al dret a l’avortament) formen part de l’esfera privada, una esfera que queda fora d’allò que és “cívica” o “política”. “*Aunque las asociaciones hacían visibles a las mujeres, lo hacían a través de una narrativa de la “diferencia” que las marginaba dentro del movimiento ciudadano “general” basado en la noción de igualdad.*” (Radcliff 2008:59).

- 3) Des de la perspectiva política, l’hegemonia de l’explicació de la Transició democràtica en base a la iniciativa de les elits polítics, va invisibilitzar els moviments socials com actors del canvi en els discursos vigents els anys setanta i vuitanta i fins entrada la dècada dels noranta. Cal analitzar a quin nou programa i tensions polítiques respon l’actual represa dels estudis sobre la Transició democràtica donant protagonisme als moviments socials, perquè a uns moviments per sobre dels altres i en quina mida l’oblit de les vocalies de dones té una dimensió política.

Cal que la recerca ampliada situï també quines son les aportacions que les vocalies de dones van fer al moviment veïnal, en quina mida van modificar pràctiques, quines van ser les reivindicacions que es van incorporar des de les vocalies a l’agenda de les associacions i/o de les federacions veïnals. Cal també un anàlisi

dels conflictes que van dur a la ruptura amb l'associació veïnal i la constitució d'una associació autònoma o a la dissolució. És important també documentar

És important ampliar l'abast dels moviments considerats per tal de valorar els vincles amb el moviment obrer, (fonamentalment en el cas de les vocalies dels barris obrers i els del cinturó industrial) i per al moviment gai i lesbià, tenint present que algunes associacions veïnals també van tenir vocalies de sexualitat o de gais i lesbianes al seu si, la rellevància d'aquest moviment i la confluència en determinades reivindicacions (reconeixement de drets com el dret al plaer, el dret al propi cos, la no discriminació o la derogació de la Llei de Perillositat Social).

També serà necessari dur a terme un anàlisi longitudinal que permeti establir les diverses etapes i influències en les vocalies de dones, els seus paral·lelismes i especificitats amb els fenòmens que al llarg del temps s'han donat tant el moviment feminista com en el moviment veïnal i de forma especial com van resultar afectades les vocalies de dones per les pràctiques d'institucionalització i de cooptació de les administracions.

d) Valorar el impacte que la incorporació a les vocalies de dones va tenir en processos individuals d'autoafirmació i d'emancipació personal de les dones.

Les dones entrevistades valoren el pas per les vocalies i el seu contacte amb el feminisme com un element de transformació personal i d'emancipació. Aquest concepte, que no va ser definit a priori, apareix en els testimonis sota qualificatius com : “força”, “enriquidor”, “creixement personal”, “sentir-se responsable”, “descobriments”, “qüestionament de les relacions de parella” o “presa de consciència dels propis drets”, entre d'altres. Aquest seria doncs el univers de significats que les dones entrevistades associen a la idea de canvi.

Una recerca aprofundida requerirà de: a) un aprofundiment en el marc teòric que representa conceptes com els d'agència, empoderament i emancipació; b) operativitzar aquests conceptes i cercar les concordances amb el propi univers de significats de les dones. S'hauran de dur a terme entrevistes de vida que permetin valorar aquests processos al llarg de la vida i ampliar la recerca a dones amb trajectòries, orígens, classe i barris diferents.

e) Valorar els diversos objectius i estratègies que va seguir el moviment de les vocalies de dones i el caràcter emancipador (o no) que tenien les diverses activitats i formes de lluita proposades.

Les vocalies a les que pertanyien les dones entrevistades van optar per dur a terme un tipus d'activitats clarament adreçades al canvi, es a dir activitats que implicaven una ruptura amb el model de la domesticitat. Altres grups van promoure que les dones sortissin fora de casa seguint un model més similar al descrit en el text per les Associacions de Mestresses de Casa, calia que les activitats fossin atractives, no importava quines fossin (cursets de cuina, macramé o puericultura, que milloraven les competències com a mares i com a mestresses de casa). Pel que fa a les reivindicacions es va produir una confrontació entre vocalies de dones contra la carestia de la vida i vocalies de dones per a lluitar per reivindicacions específicament femenines (divorci, dret a l'anticoncepció o l'avortament, etc) Juliano ha mostrat el caràcter subversiu que en un moment donat pot tenir l'assumpció d'un rol subordinat assignat, com el rol de mare en el cas de les Madres de la Plaza de Mayo (Juliano 1992). Les lluites encapçalades per les dones a principis del segle XX (del Moral 2006), contra les pujades del pa o contra la carestia de la vida els anys seixanta, obeïen a una lògica similar que les legitimava i els permetia la sortida a l'espai públic, a través de reivindicacions associades al seu

paper de mestressa de casa i de mare que havia d'ocupar-se de proveir d'aliments la família. Els anys setanta, en el moment de la Transició, havia arribat un moment en que era social i políticament possible posar els interessos propis de les dones en primer pla. Era possible que les dones es comencessin a pensar (de nou) com a subjectes de drets. En la dialèctica entre vocalies contra la carestia vers vocalies de dones, que es dóna en els primers moments de la creació de les vocalies, apareix tant el dualisme feministes-no feministes que ja he abordat, com les estratègies contraposades entre dones de partits d'esquerra (entre els quals algunes dones del PSUC) que optaven pel canvi i el qüestionament en profunditat dels rols assignats i altres dones (del PCE-PSUC) que seguien anteposant interessos col·lectius (l'acumulació de forces contra el franquisme, la consolidació democràtica) i que consideraven que la carestia de la vida tenia una capacitat mobilitzadora major.

f) Analitzar la presència i les actuacions de les dones a les associacions de veïns i veïnes, els rols que les dones duen a terme, els espais que ocupen, la capacitat decisòria a les mateixes i el seu grau de presència i protagonisme als espais públics.

Ha quedat establerta la presència de les dones al moviment veïnal, però la pregunta nº 3 de l'apartat d'objectius i preguntes de la recerca es manté igual : “Tot i la manca de visibilitat del seu pes específic global, les dones van estar presents des de els seus inicis a les associacions veïnals i en alguns casos amb càrrecs. Com es pot explicar aquesta paradoxa? Corresponia a un model determinat d'associació? Es donava més en una tipologia de barri que en altres?”

He exposat l'explicació que dóna Radcliff a aquesta invisibilitat i que remet clarament a una discriminació de gènere.

Caldrà doncs establir estratègies que permetin fer emergir la presència i l'aportació de les dones a les associacions, tant a nivell de les mobilitzacions com de l'estructura. El tipus de càrrecs que duen a terme i les tasques que comportaven, el grau de visibilitat pública dels càrrecs. Les dificultats detectades són: la subrepresentació de les dones als registres formals de les associacions i dificultats arxivístiques vinculades a que no totes les associacions han dut un registre acurat de les actes i dels documents.

Preguntes⁷⁷:

1. Quina és la data fundacional de les VD i d'on va partir el impuls inicial?

Ha quedat establert que les VD existien ja abans de les Jornades Catalanes de la Dona, que el impuls inicial va partir del PSUC, optant per un model organitzatiu diferent del que va proposar en altres punts de l'Estat Espanyol i que després de les Jornades, dones d'altres partits polítics de l'esquerra (LCR, MCC, OCE-BR...) també opten per a promoure les vocalies de dones i la coordinadora feminista com les plataformes per dur a terme una lluita específica com a dones.

2. Què va suposar la introducció d'un model organitzatiu exclusivament femení en el marc d'un model mixt?

Des del punt de vista de les dones entrevistades aquesta incorporació va ocasionar situacions d'incomprensió i de conflicte. Al mateix temps va permetre incorporar dones que no s'haguessin afiliat a una organització mixta i que aquestes adquirissin un protagonisme superior al que tenien a les organitzacions mixtes.

⁷⁷ De les tres preguntes inicials la tercera ja ha estat incorporada a l'objectiu g).

Noves línies de recerca

Problemes pendents:

En les relacions entre les vocalies de dones i les associacions de veïns es va donar la negociació i la lluita de les dones per a conquerir espais propis i per a fer efectives les reivindicacions específiques com a dones, en un marc social en que el feminisme era estigmatitzat i en un marc organitzatiu, les associacions de veïns amb relacions de gènere en que l'hegemonia era masculina.

Tanmateix a les associacions veïnals la presència de les dones era important, més a les mobilitzacions que en els espais de presa de decisions. Moltes dones ocupaven llocs que no suposaven una projecció pública (secretàries, tesoreres, vocals) Tot i que també hi van haver dones que van tenir una dimensió pública, ocupant càrrecs de direcció, la presència i les activitats que les dones duïen a terme han quedat amagades.

En aquest sentit la major presència de dones a les associacions veïnals, respecte de sindicats i altres entitats ciutadanes de caràcter ciutadà i cultural (Òmnium Cultural, Ateneu Barcelonès, Amics de la Ciutat) durant la Transició, és deguda a: a) la cooptació de quadres homes pels primers ajuntaments democràtics, b) al caràcter horitzontal (menys jerarquitzat) de les relacions dins de les associacions veïnals; c) la major proximitat de les

dones a les problemàtiques vinculades al barri en tant que escenari de les tasques domèstiques i de la cura associades a la divisió sexual del treball.

Les vocalies de dones van representar espais de lluita tant per l'acompliment d'una agenda feminista basada en la demanda de drets específic de les dones con d'una agenda de reivindicacions per a la millora de les condicions de vida als barris (equipaments i serveis). Aquesta doble agenda les situa dins del marc del moviment ampli de dones. La seva vinculació amb preocupacions comuns a les de les mestresses de casa va introduir una discriminació de classe dins del moviment feminista respecte dels sectors de classe mitja, que preconitzaven una lluita exclusiva pels drets específics de les dones ignorant les condicions materials de la vida entre els sectors populars. Aquesta esquerra també es va reproduir dins de les associacions veïnals entre les pròpies vocalies de dones i d'altres vocalies formades (o no) exclusivament per dones i centrades en interessos com la carestia de la vida, escoles bressol i centres sanitaris pel conjunt de la població.

Al mateix temps les vocalies de dones van representar espais per a l'aprenentatge de l'exercici de la ciutadania en el període de la Transició i espais de suport per a dur a terme una ruptura respecte el model de dona preconitzat pel franquisme, en la mida que van ser espais de debat, de presa de consciència de desigualtats i de drets, de presa de decisions per consens, d'assaig i experimentació del lideratge femení, d'elaboració de reivindicacions col·lectives, d'interlocució política amb les administracions i de lluita i mobilització col·lectiva i en aquest sentit

Per tot això les vocalies de dones van incidir en la presa de consciència col·lectiva entorn les desigualtats socials i en especial de gènere. Aquesta consciència va ampliar el concepte d'estat del benestar incorporant demandes específiques de les dones com a demandes del conjunt de la societat. El trencament de la dicotomia públic-privat va permetre treure a l'escena pública situacions que abans eren gestionades en l'àmbit privat, com els maltractaments, al mateix temps també va crear les condicions per tal que reivindicacions com l'homosexualitat o el dret al propi cos es plantejessin com a reivindicacions polítiques.

Fonts orals:

Ampliar la recerca a dones de vocalies de dones que no han estat incloses en aquest treball. Altres vocalies de Barcelona i vocalies de barris del cinturó industrial de Barcelona. Vocalies de dones de Madrid, com a contrast.

Tal com es deia al inici d'aquest capítol caldrà incloure:

- Dones de les vocalies de dones de barris no contemplats pel cas de Barcelona i de pobles i barris de l'Àrea Metropolitana de Barcelona.
- Dones que van formar part del moviment veïnal, no vinculades a les vocalies de dones.
- Dones que van formar part del moviment feminista i que van estar en altres col·lectius que no eren les vocalies de dones.
- Homes de les entitats veïnals.

Fonts documentals:

Arxiu de Ca la Dona.

Arxiu de la FAVB.

Arxius de les associacions veïnals.

Arxiu Municipal de Roquetes.

Arxius de les AAVV amb vocalies de dones.

Arxius privats.

Hemeroteca.

Tipologia de documents:

Correspondència.

Butlletins fulletons, cartells, manifestos.

Butlletins de les associacions veïnals.

Publicacions commemoratives de les associacions veïnals.

Revistes de la FAVB : El 29, La veus del Carrer, Carrer.

Bibliografia⁷⁸

- ABAD BUIL, Irene. (2008) Les “dones de pres”. De “l’estigmatització social” a “l’autodefinició” en la solidaritat amb els empresonats. A Sergio Gálvez Biesca i Fernando Hernández Holgado. Editors. (2008) *Preses de Franco*. Catàleg de l’exposició. Fundación de Investigaciones marxistas, Associació catalana d’Investigacions Marxistes/ Ediciones de Intervención cultural. Barcelona.
- ADELL, Ramón, (1993) Movimientos sociales y participación política. A *Revista de Estudios Políticos* (Nueva Época) Núm. 82. Octubre-Diciembre 1993: 177-194.
- ALABART, Anna.(1982) *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*, Barcelona, 1982, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral inèdita presentada per assolir el grau de doctor en Ciències Econòmiques i Empresariales, Barcelona. Consultable a la biblioteca de la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales.
- ____ (1998) Els moviments socials urbans a Catalunya. *Revista catalana de sociologia* 7/98 pp 9-28

⁷⁸ Posaré els noms complets de les autores i dels autors per tal de donar relleu a la presència femenina a les publicacions.

- ____ (2008) El mapa de barris de la FAVB. A AAVV La Barcelona dels Barris. FAVB-Editorial Mediterrània. Barcelona: 17-19.
- ALCALDE, Carme. (1975) Los Barrios. Vocalias de Mujeres: “Se admiten niños”. *Diario de Barcelona/ Dominical* 17/08/1975 :12-13.
- ALCOFF, Linda (2002) “Feminismo cultural versus postestructuralismo: La crisis de identidad de la teoría feminista” *Debtas*, nº 76, 18-41.
- ALEMANY, Carme (2004) El feminisme a Catalunya des dels anys setanta fins ara. De la utopia a la integració i de la integració a la revitalització del moviment.” A Prat, Enric (coord.) *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona :93-109.
- ALIBES, Josep Maria; MIGUELEZ Faustino; PARDO María José; PRADOS Rafael; JORDI SANTOLARIA Joan; SABATÉ Juli (1975) Número monogràfic: “La lucha de los barrios Barcelona 1969-75”. A *Revista CAU* (Publicación del Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Catalunya), novembre/decembre 1975.
- ALONSO PÉREZ Matilde, FURIÓ BLASCO, Elies. El papel de la mujer en la sociedad española. (2004) Febrer de 2007.
http://hal.archivesouvertes.fr/docs/00/13/36/74/PDF/El_papel_de_la_mujer_en_la_sociedad_espanola.pdf >[consultat el 10 de març de 2009]
- AMMAN; Gretel (1996) Diversitat Feminista: 66-69 A Associació de Dones per a la Celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona. *20 anys de Feminisme a Catalunya*. Ajuntament de Barcelona. Barcelona.
- ANDREU ACEBAL, (2007). “*Les veus del carrer : Barcelona i els moviments socials a partir de la revista de la FAVB (1991-2007)*”. Tutoritzada per Antoni Segura i presentada el setembre de 2007 al Departament d’Història Contemporània de la

Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona i dipositada a la biblioteca del centre. Tesina DEA.

ANÒNIM. (1976) “En diversos barrios Asociaciones de mujeres apoyan las “Jornades Catalanes de la Dona””. *Mundo Diario* 26 de maig de 1976: 18.

ANÒNIM (1976) Participación de la mujer en la vida ciudadana: La mujer en los barrios. Ponència. A *Llibre d'actes de les Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona Maig 1976. Secretariat de les Jornades, ed. Documentación y Publicaciones generales S.A., Hospitalet, Barcelona: 85-94.

ANÒNIM (1976) Primeros pasos para constituir una asociación feminista legal y una coordinadora de grups feministas. De cara a realizar una mejor acción reivindicativa de los derechos de la mujer. *La Vanguardia* 11 juny 1976; 35

ANÒNIM (1977) Feministes: Reorganització del moviment. *Avui*, 1 febrer 1977 (fotocopia, no figura la pàgina)

ANÒNIM (1977) Bajo el nombre de Coordinadora Feminista. Las feministas de Barcelona reorganizan su movimiento. *Tele-Expres*. 31 gener 1977. (fotocopia, no figura la pàgina)

AÑÓN Pilar (2009) La Vocalía de Mujeres del Picarral y la Asociación de vecinos. Una lucha de barrio para una ciudad. A AAVV. *Zaragoza rebelde. Movimientos sociales y antagonismos 1975/2000*. Ed per Colectivo Zaragoza Rebelde. Zaragoza :117-119.

ARACIL , Rafael I, MAYAYO, Andreu y SEGURA Antoni (Editors) (2006) *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Vols VI i VII. Ensenyament, Cultura, Justícia*. Barcelona: CEHI/Universitat de Barcelona. Barcelona.

ARNAL, Concha Manos blancas, puños de hierro. Ante las agresiones ¡Responde! Gimnasio de Mujeres i autodefensa femenina. A A AAVV. *Zaragoza rebelde*.

Movimientos sociales y antagonismos 1975/2000. Ed per Colectivo Zaragoza Rebelde. Zaragoza : 367-68

ASOCIACIÓN DE MUJERES DE TRINIDAD NUEVA. *La mujer, protagonista de la lucha de los barrios*. A Llibre d'actes de les Jornades Catalanes de la Dona. Barcelona Maig 1976. Secretariat de les Jornades, ed. Documentación y Publicaciones generales S.A., Hospitalet, Barcelona: 104.

ASSOCIACIÓ DE VEÏNS VILA DE GRÀCIA. (1975) Federació d'Associacions de veïns de Barcelona. Cap a un programa d'actuació. A *Butlletí de l'Associació de veïns Vila de Gràcia*, nº 6. Juny-juliol 1975: 15. Mundo diario 26 maig 1975: 18.

ASTELARRA Judith (2000) Mujer y Tansición en España. A Aracil Rafael; Segura Antoni, Àlvarez Margarida. (2000) *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya (II) Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Barcelona : 105- 137.

AUBET, Mª José, ORTEGA, Sole. (sd) En torno a la crónica feminista de Anna Estany. Revista Mientras Tanto, nº 9: 117-119.

BALFOUR, Sebastián (1988) 1994. La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988). Edicions Alfons el Magnànim, Generalitat Valenciana, Diputació Provincial de València

BALLETBÒ Anna. (2004) *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*. Flor del Viento Ediciones. Barcelona.

BARBANCHO, Alfonso G. (1975) Las migraciones interiores españolas en 1961-70. Instituto de Estudios Económicos . Escuela Nacional de Administración Pública. Imprenta Nacional del Boletín oficial del Estado. Madrid.

- BOFILL, Mireia (Ed) (1998) 20 Anys de Feminisme. Jornades 24,25 i 26 de maig de 1996. Edita: Associació de Dones per la Celebració dels 20 Anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona. Barcelona.
- BORDERÍAS Cristina i PÉREZ-FUENTES, Pilar.(2009) Mujeres, Trabajos y economías familiares en España. (Siglos XIX y XX) A A Borderías Cristina (ed) (2009) La Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales. Icaria editorial. Barcelona : 269-308.
- BORJA, Jordi, (2003) *La ciudad conquistada*. Alianza Editorial. Madrid.
- BOTEY Jaume (1986) *Cinquanta-quatre relats d'immigració*. Centre d'estudis de L'Hospitalet i Diputació de Barcelona. Barcelona.
- BUSTOS Beatriz (2005) Mujeres y movilización vecinal del barrio Virgen del Remedio de Alicante (1975-1982) Cuadernos de trabajos de Investigación N° 11. Universitat d'Alacant. Edició digital.
- ____ (2006) El protagonismo femenino en las asociaciones vecinales de Alicante durante los años setenta. *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 5, 2006: 289-294. Accessible a <<http://www.ua.es/cem/publicaciones/Mujeresmovilizacionvecinal.pdf>> consultat el 14/04/2009]
- CANDEL Francisco. (2004) Pròleg al Tercer Volum A Cuevas Tomasa. (2004) *Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas*. Edició preparada per Jorge J. montes Salguero. Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca: 589-90.
- CAMPANY , Josep (2002) Dones a Gavà en el pas a la societat industrial (1800-1940). A Borderías, Cristina (Ed) y Bengoechea Soledad.(coord) (2002) *Les*

dones i la història al Baix Llobregat. Vol I. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

CANYELLES, Anton (2006) *Les Terceres Vies*, 30 anys després. A Aracil , Rafael l, Mayayo, Andreu y Segura Antoni (Editors) (2006) *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Ensenyament, Cultura, Justícia*. Barcelona: CEHI/Universitat de Barcelona. Barcelona.: 13-27.

CALDEIRO Luís, (2008) entrevista a Joan Roca. "La barraca hizo ciudad y gente luchadora". A *Carrer* 106. Maig 2008:26;

CARRASCO, Cristina (Resp) (2007) Estadístiques sota sospita. Proposta de nous indicadors des de l'experiència femenina. Generalitat de catalunya. Institut català de les Dones. Barcelona.

_____ (2009) Mujeres, sostenibilidad y deuda social. *Revista de Educación*. Número extraordinario 2009: 169-191. Accessible a http://www.revistaeducacion.mec.es/re2009_08.htm [consultat el 8 /07/09]

CASTELLS Manuel (1992) *Movimiento vecinal y nuevo orden mundial*. CAVE. Madrid.

_____ (2008) Productores de ciudad. El movimiento ciudadano de Madrid A.Perez Quintana, Vicente i Sánchez León, Pablo (Ed) (2008) *Memoria Ciudadana y Movimiento Vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid, Los Libros de la Catarata: 21-32

CERVERA RODÓN, Montserrat (2004) *Fent Història: Guia per a la investigació de la història local de les dones*. Diputació de Barcelona.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors; BODOQUÉ Iolanda; FERRERES, Sílvia; ROCA, Jordi. (1990) *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de*

classes populars (1900-1960) Fundació Serveis de Cultura popular. Editorial Alta Fulla. Barcelona.

COMISIÓ BUTLLETÍ DONES EN LLUITA(1977) Editorial *Dones en Lluita*, nº 0 desembre 1977.

COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GUBERNAMENTALS. SECRETARIAT DE LES JORNADES. (1976) *Jornades Catalanes de la Dona. Barcelona Maig 1976*. (Llibre d'Actes) Documentación y Publicaciones Generales SA.L'Hospitalet (Barcelona).

COORDINADORA FEMINISTA (sd) Informació. Full informatiu mecanografiat sobre la creació de la Coordinadora Feminista i informació i adreces Vocalies i Grups de Dones que la integren.

CUEVAS Tomasa. (2004) Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas. Edició preparada per Jorge J. Montes Salguero. Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca.

DAIA (1981) “Centros de planificacion familiar. Historia de una triste negociacion...”
Dones en Lluita Nº 1 (Segona etapa) 1981: 41

DAIA (ex-grup DAIA) (1996) DAIA. Història d'un grup de dones. A vint anys de les Primeres Jornades i a dotze de DAIA. A Bofill, Mireia (Ed) (1998) 20 Anys de Feminisme. Jornades 24, 25 i 26 de maig de 1996. Edita: Associació de Dones per la Celebració dels 20 Anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona. Barcelona.

DEL MORAL VARGAS Marta (2006) De la protesta espontànea a la acció colectiva femenina organizada: Protestas por el pan en Madrid en torno a 1915. A Rivera A,

Ortiz de Orruno JM, Ugarte J. (ed) *Actas del Congreso “Movimientos Sociales en la España Contemporánea”* Vitoria 2006. Suport digital (CR-R)

DEL VALLE, Teresa (1991) El espacio y el tiempo en las relaciones de género. *Revista Kobie*, num V, Bizkaiko Foru Aldundia, Diputación Foral de Bizkaia, Bilbao.
<<http://www.udq.mx/laventana/libr3/terevall.html>> [consultado 25 enero 2008]

____ (ed) 2000 Introducción A *Perspectivas feministas desde la antropología social*. Ariel. Barcelona.

____ 2002 Del Valle, Teresa. *Asociacionismo y redes de mujeres ¿espacios puente para el cambio?* Ponència presentada a les Jornades sobre El papel del asociacionismo el avance de las mujeres. Celebrades el 17 de maig de 2002 a Bilbao, organitzades per la Diputación Foral de Bizkaia. <<http://www.bizkaia.net/Home2/Archivos>> [consultado el 25 de enero de 2008] L' autora adverteix que el contingut es va publicar en forma d'article a Hojas de Warmi, nº 12; 2001:131-151.

DESCOLA Philippe (1996) Les cosmologies des indiens d'Amazonie. Comme pour leurs frères du nord, la nature est une construction sociale. a *La Recherche*, 292: 62-67.

_____ (2009) Human natures. *Social Anthropology*. Vol 17,Nº2, maig 2009: 145-157.

DÍAZ SÀNCHEZ, Pilar (2003) *Memoria e identidad de las mujeres: nuevas fuentes de estudio*. A De la Rosa Cubo C. et al (coord) (2003) *La voz del olvido: mujeres en la historia*. Universidad de Valladolid Secretariado de publicaciones e Intercambio Editorial. Valadolid: 203-220.

DIEZ MINTEGUI, Carmen (1996) Deporte y construcción de las relaciones de género. *Gazeta de Antropología*, nº 12. Accessible a

<http://www.ugr.es/~pwlac/G12_10Carmen_Diez_Mintegui.html> consultat el 4 de abril 2008]

DI FEBO Giuliana. (2006) Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión. *Cuadernos de Historia Contemporánea*. Vol.28. 153-168.

DIRECCIÓ D'ESTUDIS PARLAMENTÀRIS, Area de Biblioteca del Parlament de Catalunya; “*Recuperació de la Memòria Històrica*” de Gener de 2007 a <<http://www.adecaf.com/propis/nova/aliens/memoria.pdf>> [consultat 5 de juny del 09]

DOMENECH, Rosa. (2005) *El Camp de la Bota. Entre els afusellaments i el Fòrum*. Editorial Hacer. Barcelona.

DOMÈNECH SAMPERE, Xavier. 2002. *Quan el carrer va deixar de ser seu. moviment obrer, societat i canvi polític. Sabadell (1966-1976)* Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.

DOMINGO I CLOTA Miquel, BONET I CASAS Maria Rosa.(1998). Barcelona i els moviments socials urbans. Fundació Bofill. Ed Mediterrània. Barcelona.

DONES EN LLUITA (redacció) (1979) Dossier “Doble militància”. *Dones en lluita* N° 11 maig-juny 1979

DUBY Georges, PERROT Michelle (dirs) *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol V. Siglo XX. Capítols espanyols sota la direcció de Mary Nash.Taurus Minor. Grupo Santillana. Madrid: 687-708

ESTEBAN, Mari Luz. (2004) Antropología del cuerpo. Género, itinerarios corporales, identidad y cambio. Edicions Bellaterra. Barcelona.

EXPÓSITO, M. Àngels (1998) La clau continua essent el valor del pensament. (quan la subsistència està coberta) *20 anys de Feminisme a Catalunya*. A Bofill (ed) (1998) 20 Anys de Feminisme. Jornades 24,25 i 26 de maig de 1996. Edita:

Associació de Dones per la Celebració dels 20 Anys de les Primeres Jornades
Catalanes de la Dona. Barcelona: 268-270.

FABRE, Jaume. (2007) *La presó també era a fora*. Ara Llibres. Barcelona

FAVÀ, Maria (1976) María Angeles Rivas, presidenta 9 Barrios. La lucha urbana de las
mujeres. *Vindicación Feminista*. Nº 3. 1 setembre 1976:58-59.

____ (1977) Lideres populares: Maruja, la de Motor Ibérica. *Vindicación Feminista*. Nº
7. 1 gener 1977:52-53.

FERREIRA Silvia Lúcia (2008) El movimiento feminista y la salud de las mujeres: la
experiencia de los Centros de Planificación Familiar (CPF) en catalunya (1976-
1982) revista de Estudios feministas Vol. 16 nº 3 Florianópolis Sep/Dic 2008.

FOLGUERA, Pilar, (1995) El Siglo XX. A Ortega López, Margarita (dir) *Las mujeres
de Madrid como agentes de cambio social*. Madrid, Instituto Universitario de la
Mujer. Universidad Autónoma de Madrid.:177-236.

FONT, Jordi. (2009) Associació de Veïns del barri de Sant Antoni. (1968-2008)
Associació de Veïns del barri de Sant Antoni. Barcelona.

GÁLVEZ BIESCA, Sergio i HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando. Editors. *Preses de
Franco*. Catàleg de l'exposició. Fundación de Investigaciones marxistas,
Associació catalana d'Investigacions Marxistes/ Ediciones de Intervención
cultural. Barcelona.

GARCIA de LEÓN, María Antonia (2008) *Rebeldes Ilustradas (La otra transición)*.
Anthropos: Barcelona.

GRUP DE FEMINISME DE L'ESCOLA DE SOCIOLOGIA DE BARCELONA
(1978) "Formant part del moviment feminista de Barcelona: les vocalies".
Papers: revista de Sociologia nº 9:216 197

- GRUPO DE MUJERES DE PROSPERIDAD. (1977) “Ese cuerpo tan femenino (conversaciones acerca del machismo en el poder)”, *El Viejo Topo*, Nº 13: 37-43.
- HUERTAS CLAVERIA, Josep María (1976) *Tots els barris de Barcelona. IV. Els Tres Turons i els Barris de Montjuïc*. Barcelona, Edicions 62
- HUERTAS CLAVERIA, Josep María, ANDREU ACEBAL, Marc.(1996) *Barcelona en lluita. Moviment urbà 1965-1996*. Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona. Barcelona.
- IZQUIERDO, María Jesús (1999) Del elogio de la diferencia y la crítica de la desigualdad a la ética de la similitud. *Revista Papers* nº 59: 25-49.
- JULIANO, Dolores (1992) *El juego de las astucias (Mujer y construcción de modelos sociales alternativos)* Horas y horas. Madrid
- _____ (2000) Elaboraciones feministas y subcultura de las mujeres. A Del Valle Teresa (Ed) *Perspectivas desde la antropología social*. Ariel. Barcelona
- JULIÀ, Santos.(2005) Quan la transició es va fer possible. A *L'Avenç*. Novembre de 2005. Nº 307:29-33.
- JUNYENT I COMAS, Rosa. (1979) Estratificació social i associacionisme a Catalunya. *Taula de Canvi*. Setembre-octubre, nº 17:74-86.
- LAQUEUR ,Thomas.(1994) *La construcción del sexo. Cuerpo y género desde los griegos hasta Freud*. Ediciones Cátedra,S.A. Colección Feminismos. Madrid.
- LEIVA Enrique, MIRO Iván, URBANO Xavier. (2007). *De la protesta al contrapoder. Nous protagonismes socials en la Barcelona metropolitana*. Virus Editorial. Barcelona.
- LLIBRE D'ACTES DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. Barcelona Maig 1976. Secretariat de les Jornades, ed. Documentación y Publicaciones generales S.A., Hospitalet, Barcelona: 104.

- LLINÀS Conxa (2008) *Feminismes de la transició a Catalunya. Textos i materials*. Horsori editorial. Barcelona.
- LLONA Miren (2009) *Memoria e identidades. Balance y perspectivas de un nuevo enfoque historiográfico*. A Borderias Cristina (ed) (2009) *La Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales*. Icaria editorial. Barcelona : 355-385.
- MAINER, José Carlos. La cultura de la Transición A Molinero, Carme (ED) *La Transición treinta años después*. Ed Península. Barcelona: 153-171.
- MARTÍ, Josep; (1981) *Relació entre associacions de veïns i partits polítics. Barcelona 1970-1980*. Tesina de finalització d'Estudis a l'Escola de Ciències Socials de I.C.E.B.S Barcelona. Material inèdit cedit per l'autor.
- MARTÍ GÓMEZ, Josep, MARCÊ Josep. (1996) *Centre Social de Sants. Una experiència associativa*. Centre Social de Sants. Barcelona.
- MARTÍNEZ I MUNTADA, Ricard. (1999) *El moviment veïnal a l'àrea metropolitana de Barcelona durant el tardofranquisme i la transició: el cas de Sabadell (1966-1976)* Treball presentat en el Programa de Doctorat de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives de la Universitat Pompeu Fabra. Barcelona, juny de 1999. Tesina inèdita cedida per l'autor.
- MOLERO, Paqui (1996) *La situació actual dels centres de planificació familiar a Catalunya*. A Bofill (ed) (1998) *20 Anys de Feminisme*. Jornades 24,25 i 26 de maig de 1996. Edita: Associació de Dones per la Celebració dels 20 Anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona. Barcelona: 40-47.
- MOORE, Henrietta L.. *Antropologia y feminismo*. Madrid: Ediciones Cátedra. Serie Feminismos. 1991.

- NASH, Mary.(2000a) Maternidad, Maternología y reforma eugénica en España, 1900-1939. A Georges Duby y Michelle Perrot (dir) *Historia de las mujeres en Occidente. Vol V. Siglo XX*.Capítols espanyols sota la direcció de Mary Nash.Taurus Minor. Grupo Santillana. Madrid: 687-708
- ____ (2000b) Dones i tansició a Catalunya: memòria i vivències. A Aracil Rafael; Segura Antoni, Álvarez Margarida. *Memòria de la transició a Espanya i a catalunya (II) Sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Publicacions de la Universitat de Barcelona. Barcelona : 83-103
- ____ (2007) Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició. Ajuntament de Barcelona, Regiduría de la Dona. Barcelona.
- MOLINERO, Carme. (2006) Treinta Años Después. La Transición Revisada. Introducció A Molinero, Carme (Ed) *La Transición treinta años después*. Ed Península. Barcelona.
- MUÑOZ SÀNCHEZ, Esmeralda. (2003) La Sección Femenina en la Transición. Historia de una organización Invisible. Ponencia presentada a La Transición a la Democracia en España. Historia y Fuentes Documentales, VI Jornadas de Castilla - La Mancha sobre Investigación en Archivos, Guadalajara del 4 al 7 de noviembre de 2003.Accesible en <http://biblioteca2.uclm.es/biblioteca/ceclm/websCECLM/transici%C3%B3n/PDF/01-07.%20Texto.pdf> [consultada el 18 maig 2009]
- MORAN, Gregorio (2006) Adolfo Suarez. A Aracil , Rafael l, Mayayo, Andreu y Segura Antoni (Editors) (2006) *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Ensenyament, Cultura, Justicia*. Barcelona: CEHI/Universitat de Barcelona. Barcelona: 39-49.

- NARANJO, M^a del Carmen (1994) “Inventario del fondo documental de la Sección Femenina de Las Palmas”, en *Boletín Millares*, nº13,1994, 327-338
- ORTIZ HERAS, Manuel. (2006) Mujer y dictadura franquista. A *Aposta. Revista de Ciencias Sociales*. Nº 28 mayo 2006. Accessible a <<http://www.apostadigital.com/revistav3/hemeroteca/ortizheras.pdf>> [consultada el 19 de maig 2009]
- ORTNER, Sherry.(2006) Entonces, ¿es la mujer al hombre lo que la naturaleza a la cultura? A *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*. Ed Electrónica. Vol 1, Nº 1. Gener-Febrer : 12-21 Accessible a: <redalyc.uaemex.mx/src/inicio/ArtPdfRed.jsp?iCve=62310103> [consultat el 10 de juny 2009]
- PÀMIES, Teresa. (2004) Pròleg al primer Volum A Cuevas Tomasa. (2004) *Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas*. Edició preparada per Jorge J. montes Salguero. Instituto de Estudios Altoaragoneses. Huesca: 21-24.
- PARRAMON Clara-Carme. (2008) Dones, immigració moviments veïnals i benestar (1970-1980) A Borderías Cistina i Renom Mercè. *Dones en moviment (s) Segles XVIII-XXI*. Publicacions i Edicions de la universitat de Barcelona/ Icaria. Barcelona : 117-133.
- PÉREZ QUINTANA, Vicente i SÁNCHEZ LEÓN, Pablo (2008) Introducción. Cuarenta años de Movimiento Ciudadano. A Perez Quintana, Vicente i Sánchez León, Pablo (Ed) *Memoria Ciudadana y Movimiento Vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid, Los Libros de la Catarata: 13-17.
- PINEDA, Empar (1976 a) La mujer en los Barrios. *Vindicación Feminista*. Nº 4. 1 octubre 1976: 50.

_____ (1976 b) “Por unas vocalias de mujeres auténticamente feministas” *Vindicación Feminista*. Nº 6. 1 diciembre 1976: 64.

RADCLIFF Pamela (2002) Citizens and housewives: the problem of female citizenship in Spain's transition to democracy. *Journal of Social History*. Tardor 2002.

_____ (2005) La construcción de la ciudadanía democrática: las Asociaciones de vecinos en Madrid en el último franquismo. A (2005) *Actes del Congrés La Transició de la dictadura franquista a la democràcia*. Barcelona, 20, 21 i 22 d'octubre de 2005. Editor: Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica - Universitat Autònoma de Barcelona.

_____ (2008a) Ciudadanas: las mujeres de las Asociaciones de vecinos y la identidad de género de los años setenta. A Perez Quintana, Vicente i Sánchez León, Pablo (Ed) *Memoria Ciudadana y Movimiento Vecinal. Madrid 1968-2008*. Madrid, Los Libros de la Catarata: 54-78.

_____ (2008b) Prefacio (a modo de introducción a la Transición) A Garcia de León, María Antonia (2008) *Rebeldes Ilustradas (La otra transición)*. Anthropos: Barcelona.

RADOVICH, Juan Carlos, (2006) El estudio de los sistemas de parentesco en la antropología clásica A Lewis H. Morean, Alfred R. Radcliffe-Brown y Claude Lévi-Strauss A Balazote, A., Ramos M., Valverde S (editors). *La antropología y el estudio de la cultura*. Tomo I. Fundamentos y antecedentes. Buenos Aires: Biblos 85-67.

- RECIO Albert, NAYA Andrés (2004) “Movimiento vecinal: claroscuros de una lucha necesaria” *Mientras Tanto* 91-92. Verano-otoño 2004: 63-81
- RISQUES, Manel; VINYES, Ricard ; MARÍ, Antoni. (2007) Transició. Catàleg de l'exposició. Direcció General de la Memòria Democràtica. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya, Societat Estatal de Conmemoraciones Culturales. Sociedad Estatal de Acción Cultural Exterior. CCCB, Edicions de la Diputació. Barcelona.
- ROCA, Laia. (2009) Cos i ment, la millor defensa. Els tallers d'autodefensa permeten l'empoderament de les dones a través del domini del cos i del control emocional. Setmanari Cultural Directa. N° 142. 10 de juny 2009: 22
- RODRIGUEZ LÓPEZ, Sonia (2004) La falange femenina y construcción de la identidad de género durante el franquismo. A Navajas Zubeldía, Carlos (ed) *Actas de IV Simposio de Historia Actual*, Logroño, 17-19 de octubre de 2002. Logroño. Gobierno de la Rioja. Instituto de Estudios Riojanos : 483-504.
- RUBIO Amalia; (2008) sobre la transición política española Aa García de León, María Antonia. *Rebeldes Ilustradas. La Otra Transición*. Anthropos Editorial. Barcelona : 195-203.
- ROMEU ALFARO, Fernànda. (1994) *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*. Gráficas Summa, SA. Oviedo.
- SARASÚA Carmen, MOLINERO, Carmen. (2009) Trabajo y niveles de vida en el franquismo, un estado de la cuestión desde una perspectiva de género. A Borderias Cristina (ed) *La Historia de las Mujeres: Perspectivas actuales*. Icaria editorial. Barcelona.

- SAUQUILLO, Paca.(2008) El movimiento vecinal madrileño en la conquista de las libertades. A Pérez Quintana, Vicente; Sánchez León , Pablo. *Memoria ciudadana y movimiento vecinal. Madrid 1968-2008*. Catarata. Madrid: 138-147.
- SEGURA, Isabel. (1989) Un día Qualsevol. Història de la vida quotidiana de les dones. Centre de Documentació de la Dona. Ajuntament de Barcelona. Barcelona.
- ___ (2001) Dones de Sants-Montjuïc. Itineraris Històrics. Ajuntament de Barcelona. Arxiu Municipal i Districte de Sants-Montjuïc. Barcelona.
- ___ (2002) Dones de Sant Martí. Ajuntament de Barcelona. Arxiu Municipal i Districte de Sant Martí. Barcelona.
- ___ (2005) Dones de Ciutat Vella. Ajuntament de Barcelona. Districte de Ciutat vella. Arxiu Municipal. Barcelona.
- STOLCKE, Verena. (1992) ¿Es el sexo para el género como la raza para la etnicidad? *Mientras Tanto*, N°. 48 : 87-112.
- ___ (2000) ¿Es el sexo para el género lo que la raza para la etnicidad... y la naturaleza para la sociedad? A *Política y Cultura* N° 14. Universidad Autónoma Metropolitana. Distrito federal. México. Red de Revistas Científicas de América Latina y el Caribe, España y Portugal: 25-60 Accessible
<<http://redalyc.uaemex.mx/redalyc/src/inicio/ArtPdfRed.jsp?iCye=26701403>> [consultada 15 d'abril 2009]
- ___ (2003) La mujer es puro cuento: La cultura del Género *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, N°. 19 : 69-95
- SUÀREZ, Liliana. 2008. Colonialismo, gobernabilidad y feminismos poscoloniales. A Suárez Navaz, Liliana i Aída Hernández, Rosalva (eds) *Descolonizando el Feminismo. Teorías y prácticas desde los márgenes*. Ediciones Cátedra. Madrid.

- THURÉN Britt-Marie, EKSTRÖM Karin. (2008) “Hoy nadie se escandaliza de nada: Dilemas del orden de género” A Suárez Liliana, Martín Emma, Hernández Rosalba. (coord) *Feminismos en la Antropología: nuevas propuestas críticas*. Actas del XI Congreso de Antropología FAAE. ANKULEGUI. Donostia: 275-289.
- TRAYNER, Mari-Pau. Les dones de Can Serra de l'Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-90 a la nova situació social, vint anys després. A Borderias Cristina (ed) Bengoechea Soledad (coord) *Les dones i la Historia del Baix Llobregat. Vol. II*. Centre d'estudis Comarcals del Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- UGARTE, Javier. (2006) ¿Legado del franquismo? Tiempo de contar. A Molinero, Carme. Treinta Años Después. La Transición Revisada. Introducció A Molinero, Carme (ED) *La Transición treinta años después*. Ed Península. Barcelona:185-225.
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (1996) Pròleg A Huertas Claveria, Josep María, Andreu Acebal, Marc. *Barcelona en lluita. Moviment urbà 1965-1996*. Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona. Barcelona: 9.
- VILLATORO, Assumpció. (2007) “Transformació familiar”. A Risques, Manel; Vinyes, Ricard ; Marí, Antoni. (2007) *Transició*. Catàleg de l'exposició. Direcció General de la Memòria Democràtica. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya, Societat Estatal de Conmemoraciones Culturales. Sociedad Estatal de Acción Cultural Exterior. CCCB, Edicions de la Diputació. Barcelona (101-103)

VOCALIA DE DONES DEL CARMEL (1978) (st) *Dones en Lluita* N° 8, nov-desembre 1978: 3.

VOCALIA DE LA DONA DE L'AVV DE GRÀCIA (2007) Dones de Gràcia i Ones de Dones. A Xarxa Feminista de Catalunya. *Sabem fer i fem saber. Ponències presentades a la Trobada de dones de Catalunya* 2, 3 i 4 de juny de 2006. Xarxa Feminista Catalunya. Barcelona. 116-118

Bibliografia referenciada

PSUC. Informe presentat a l'Assemblea del PSUC de Barcelona sobre el Moviment d'Alliberament de la Dona. Barcelona. Octubre 1976 (Document mecanografiat). Citat a Nash Mary, (2007) *Dones en transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Ajuntament de Barcelona, Regiduría de la Dona. Barcelona.

Annexes

Annex 1 Evolució del nombre i denominació de les VD de Barcelona

Nom	Jdes Catalanes de la Dona	Manifest posterior a les Jornades ⁷⁹	1983 ⁸⁰	20 Anys de Feminisme Maig 1996 ⁸¹
VD del Centre Social de Sants	X	x	x	Dones del Centre Social de Sants
VD de l'AVV l'Esquerra de l'Eixample	X	x	x	
VD de l'AVV Carmel	X	x		
VD de l'AVV Sant Andreu	X	x		
VD de l'AVV Gràcia	X	x	x	
VD de l'AVV Verdún	X	x		
VD de l'AVV Sagrada Família	X	x		
VD de l'AVV Clot-Camp de l'Arpa	x	x		
VD de l'AVV Sagrera	X	x	VD de Navas	
VD FAVB	X			Grup de Dones de la Favb
AD Sant Andreu	X	VDAVV Sant Andreu		Grup de Dones Feministes de Sant Andreu
AD Districte Vè ⁸²	X	x		
AD Bon Pastor	X	VD AVV Bon Pastor		
AD Turó de la Peira-Horta-Carmel	X	VD Turó de la Peira-Horta-Carmel	x	

⁷⁹ Font: manifest anònim que es transmés a la premsa després de les Jornades Catalanes de la Dona i que pren distàncies front la creació de l'Associació catalana de la Dona. (cessió de l'arxiu personal Maria Favà)

⁸⁰ Font Dones en lluita N° 9, 7 juny 1983: 40.

⁸¹ Es pren com a font el llibre coordinat per Mireia Bofill (1996) 20 Anys de Feminisme.

⁸² Actualment correspondria al barri del Raval

Nom	Jdes Catalanes de la Dona	Manifest posterior a les Jornades 1977	1983	20 Anys de Feminisme Maig 1996
AD Poblenou ⁸³	X	VD Sant Martí de Provençals ⁸⁴		Consell de Dones de Sant Martí
AD Trinitat Nova	X			
AMC Poble Sec	X	VDAVV Poble Sec	x	
AD Verdún-Roquetes	X	VDAVV Verduum		
AD Verneda	X			
GD de Les Corts	X	VDAVV Les Corts		
GD de l'AVV d'Horta	X	VDAVV d'Horta		Dones d'Horta Comissió de Dones d'Horta-Guinardó
AMC Poble Sec	X	VDAVV Poble Sec	x	
AMC Sants	X			
AVVNou Barris (Secció Ciutat Meridiana)	X	Vd AVV Nou Barris	VD Prosperitat	Grup de Dones de Nou Barris
AVV Nou Barris (Secció Guineueta-Canyelles)	X			
AVV Mossen Cinto Verdaguer	x			
		VDAVV de Casc Antic		VDAVV de Casc Antic
		VDAVV de Sant Gervasi		
		VDAVV del Barri Gòtic		
		VDAVV de Montbau		
		VDAVV de Sarrià		
		VDAVV de Besós	x	
		VDAVV de Sud-Oest del Besós		
		VDAVV de Maresme		

⁸³ Faig servir la denominació actual, a l'època Poble Nou.

⁸⁴ En els casos de coincidència geogràfica amb una nova denominació territorial (Boblenou- Sant Martí o seccions de Nou barris vs Nou Barris, es fa constar en aquesta columna a continuació de l'anterior i no com a una entrada nova tot i que això no presuposa que les dones integrants fossin les mateixes)

Nom	Jdes Catalanes de la Dona	Manifest posterior a les Jornades 1977	1983⁸⁵	20 Anys de Feminisme Maig 1996⁸⁶
		VDAVV de La Pau		
			Casal de la Dona Barceloneta	
			VD del Guinardó	
				Grup de Dones Font de la Guatlla
				Grup de Dones de Porta

VD : VOCALIA DE DONES

AMC : ASSOCIACIÓ MESTRESSES DE CASA

D : ASSOCIACIÓ DE DONES

AVV: ASSOCIACIÓ DE VEÍNS

GD: GRUP DE DONES

⁸⁵ Font Dones en lluita N° 9, 7 juny 1983: 40.

⁸⁶ Es pren com a font el llibre coordinat per Mireia Bofill (1996) 20 Anys de Feminisme.

Annex 2: Dones entrevistades.

Un dels objectius d'aquesta recerca ha estat donar relleu al protagonisme de les dones que van formar part de les vocalies de dones durant la transició. He criticat en un altre punt d'aquest treball les versions canòniques de la Transició que la presenten com a fruit de les decisions de les elits polítiques així com que, quan s'ha intentat esmenar aquesta perspectiva, com a l'exposició *La Transició*, el resultat ha estat presentar-la com un cant coral de persones sense nom. Les dones entrevistades van prestar el seu consentiment a ser gravades, signant un document que deia:

“Atès que un dels objectius de la recerca serà fer emergir les veus i les experiències individuals i col·lectives de dones implicades en aquesta etapa, les cites textuais aniran acompanyades del nom, excepte en el cas de la negativa explícita per part de la persona interessada. Em comprometo però a fer-te arribar les cites literals que faré servir en el text per tal de tenir el teu vist i plau.”

Cap d'elles va posar impediments i per tant, mantindré els noms, tot i que per agilitar la lectura al inici dels paràgrafs textuais posaré les inicials segons les que apareixen entre parèntesi al costat dels noms.

Roser Argemí (RA), nascuda a Barcelona el 1945. Llicenciada en Filosofia i Lletres. Va ser membre del PSUC i presidenta de la FAVB entre 1995 i 1998. Actualment forma part de l'Associació de Veïns de Vallvidrera i forma part del consell de redacció de la revista Carrer. Va ser entrevistada el febrer de 2005.

Empar Pineda (EP). Nascuda a Hernani el 1944. L'entrevista es va dur a terme el juliol de 2008 a la Clínica Isadora de Madrid, on treballa actualment. Va ser membre del MCC i de l'Assemblea de Catalunya en els anys de la Transició. Formava part de la Coordinadora Feminista i va ser una de les redactores de la secció "Barrios" de la revista Vindicación Feminista.

María Favà (MF). Nascuda a Barcelona el 1949. Periodista. Independent. Membre de la redacció del diari Avui des de l'any 1976 i ha estat vinculada a la secció d'informació local. Va ser també redactora de la revista Vindicación Feminista. Dins d'aquesta publicació va dur a terme diverses entrevistes a dones que lideraven Associacions de Veïns els anys setanta i vuitanta.

María Castaño (MCst). Administrativa. Independent. Va ser membre de CCOO, de l'Associació de Veïns de Les Fontetes de Cerdanyola i més tard del Grup de Dones Feministes que es va convertir en *El Safareig*, de la mateixa localitat.

Marcel·la Guell (MG). Nascuda l'any 1951. Infermera. Independent. Membre de DAIA (Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció) i de la Coordinadora Feminista.

Montse Cervera (MC). Nascuda el 1949. Historiadora, membre de la LCR (abans del FOC). Vocalia de Dones del Districte Vè (actual barri del Raval).

Lourdes Ponce (LP). Nascuda el 1949. Administrativa, membre de la OIC. Vocalia de Dones de Nou Barris.

Montse Cervera, Lourdes Ponce i Marcel·la Guell, van ser entrevistades de forma grupal, a l'entrevista estava previst que assistissin també Carolina Costa, que es va accidentar uns dies abans i Montse Benito, que va tenir problemes de darrera hora. Finalment aquestes dues dones van ser entrevistades de forma

individual. L'entrevista en grup es va triar per què es tractava de dones que ja havien estat entrevistades amb anterioritat.

Carolina Costa (CC). Nascuda el 1955. Enginyera. Membre del MCC i de la Vocalía de Dones de Poble Sec.

Montse Benito (MB). 1957. Antropóloga (en els anys 70 era administrativa) Membre de l'OCE-BR. Vocalia de Dones de Nou Barris⁸⁷.

Conxa Garcia. (CG) Filóloga (en els anys 70 era administrativa). Vocalia de Dones de Gràcia.

Assumpta Albà (AA) Nascuda el 1935. Treballadora Social. Membre del FOC i del MDM. Vocalia de Dones del centre Social de Sants.

Txelo Garcia. (TxG) Nascuda el 1952 a Barcelona. Sociòloga (actualment Treballadora Social). Membre d'AC (Acció Comunista). Vocalia de Dones del Carmel. Va entrar a treballar al primer Centre de Planning de Barcelona, el de Torre Llobeta.

Patro Herrero. (PH) Nascuda el 1954 a Córdoba. Obrera Tèxtil (actualment Auxiliar de Clínica). Membre de la Vocalía de Dones del Carmel.

Núria Tort. (NT) Nascuda a Barcelona. Mestre. Independent. Membre de la Vocalía de Dones de Gràcia (segona etapa).

⁸⁷ Els primers anys el moviment veïnal de Nou Barris va actuar en bloc, més tard es van disgregar en els barris existents actualment.

Annex 3 Inici de la Planificació Familiar a Barcelona.

Els primers centres de Planificació Familiar a Barcelona van ser creats per l'Ajuntament degut a la pressió exercida pels grups de dones. El 26 d'octubre de 1978 es va crear una comissió dirigida, per part de l'Ajuntament pel Dr. Luis Serrat, Deleg.Servic.Sanidad.

Les actes de les reunions venen encapçalades pel "Instituto Municipal de Planificacion Familiar y Orientacion Sexual".

L'acta del 26 d'octubre de 1978 recull l'assistència, a més dels representants municipals de:

Ma. Dolors Lamelas	Esquerra de l'Eixample
Rosa Ma. Narba	Prosperitat
Lola	Casc Antic
Amparo	Sants
Rosa Ros, Marcela Guell	DAIA
Carmina Balagué	Prat
Gloria Arbones	Cainp de l'Arpa
Conchita Juaris	Cornellà
Remei Margarit	Associació Catalana de Planificació Familiar.

L'acta deixa constància doncs de la participació de les dones de les vocalies de dones de diverses vocalies, (les vocalies es van organitzar en "Coordinadora de Barris de Planificació Familiar") i del grup DAIA, des de la primera de les reunions de constitució de la Comissió.

En aquesta reunió es tractava de sentar les bases del centre pilot que es volia ubicar a la Casa de Maternologia i és on es constitueix la comissió que després es reuniria en diverses ocasions:

L'acta de la reunió del 26 d'octubre de 1978 recull al punt 10:

“10.- Queda constituida la Comisión que elaborará el programa ideológico, las alternativas que deben regir este Centro y prever la coordinación con los demás que vayan surgiendo.”

Un retall de premsa⁸⁸ de l'endemà, 27 d'octubre, diu:

“las feministas y el delegado de Sanidad del Ayuntamiento, doctor Serrat, han llegado a un principio de acuerdo sobre el proyecto de Planificación Familiar. Tras una reunión tensa y con varias participantes defraudadas se acordó formar una comisión mixta entre Ayuntamiento y colectivos de los barrios. Estudiarán la apertura de un centro piloto de planificación y la forma de que el servicio sea descentralizado.”

La finalitat de la Comissió és:

“ Establecer unos servicios de Planificación Familiar y Orientación Sexual en los barrios de Barcelona, ampliable a la provincia bajo los siguientes puntos de vista:

a).- Unificación de criterios sobre alcance e ideología de las actividades a desarrollar.

b).- Unificación de criterios sobre las actitudes básicas de todos los integrantes en el desempeño de cualquier nivel de actividades de Planificación Familiar.

c).- Unificación de acuerdos mínimos entre los profesionales de Planificación Familiar, acerca de los métodos y técnicas a aplicar en el desarrollo de las actividades propias de la Planificación Familiar.

2.- Los hechos fundamentales que justifican la creación del Instituto Municipal de Planificación Familiar y Orientación sexual son los siguientes:

a) La gran demanda social especialmente centrada en los barrios y áreas suburbanas.

b) La necesidad de que exista una institución de carácter público que permita la prestación de servicios a nivel popular y a precios políticos.

c) La conveniencia de la participación tanto en la creación, desarrollo y en la gestión de los grupos sociales acreditados para ello a fin de que adquiera esta

⁸⁸ No tenim constància del mitjà, suport fotocòpia. Pendent cerca hemerogràfica.

institución un carácter realmentedemocrático en la organización, y profesional en la prestación de los servicios hacia el ciudadano.

d).- La necesidad de que en cualquier aspecto de las variadas técnicas y ciencias que puedan referirse a la sexualidad humana, se contemple la opinión y la demanda popular a fin de que se parta a la vez de criterios téénicos, teóricos y de realidades sociales.

e).- En el campo de la Planificación Familiar y en especial en su vertiente informativa y en las consultas interpersonales se tenga como axiomático que las mujeres deben tener una participación absolutamente prioritaria. Por lo que deberán crearse los medios necesarios para conseguir nuevos equipos suficientemente preparados para que realicen esta labor en los diferentes barrios.

Sociedad Catalana de Sexología

Hospital Clínico

Hospital de San Pablo

Maternidad Provincial

Asociación Catalana de Planificación Familiar

Grupo DAIA

Coordinadora de Barrios de Planificación Familiar

Instituto Genus

Otros Centros de sexología privados

